49A 155/9 ф.

A III 8481

آذربایجان تدقیق و تتبع جمعیتی

پروفه‌سسور ب. چوبانزاده

تورك-تاتار دیالەکتولوژیسی

(گیریش)

قیمتی - 1 - روبله

آذربایجان تدقیق و تتبع
جمعیتنك نشریاتی
باکو—1927

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

KAYIT No. 51723

YER No. A III. 8481

2.535

پروفەسور ب. چوبانزادە

تورك - تاتار دیالەكتولوژیسی

(گیریش)

494

КАБИНЕТ ЭТНО-ГЕОГРАФИИ Л.Г.У.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

آذربایجان تدقیق و تتبع جمعیتنك نشریاتی.

باكو—1927.

باش مطبوعات مدیرلکی نومرو 2290
ترانی 1000
آذرنشریات II - مطبعه‌سی باکو ـ 1927
قاسم اسماعیلوف کوچه‌سی نومرو 2.

ЭТНО-ГЕОГРАФИИ
51723
18481

باشلانغیچ:

لسانیات ساحه‌سینده جانلی شیوه‌لرڭ تدقیقی بیرینجی یه‌ری توتماقدادر؛ هیند و آوروپا لسانیاتی میدانینده جانلی شیوه‌لرڭ تدقیقنه ویریله‌ن اهمیت و بو تدقیقلرڭ اطرافینده دوغان دورلو نظریه‌لر گیتدیکجه آرتماقدا و انکشاف ایتمگده‌در. «لسان جغرافیاسی» نامیله آیری و گه‌نیش بیر علم شعبه‌سی تشکیل ایتمیش اولان بونوع تدقیقلر، بیر-ایکی عصردان به‌ری تورك-تاتار جانلی شیوه‌لری دائره‌سینده‌ده یاپیلمامیش ده گیلدر. بالعکس، آرتیق هر شیوه حقینده-کتابیمزیڭ بیبلیوغرافی قسمینده آز-چوق واضح بیر صورتده گوروله‌جگی وجهله-یاپیلان تدقیقلرڭ یگونی گوزه گورونه‌جك دره‌جه‌ده‌در. لاکن بو تدقیقات، آوروپادا یاپیلان و یاپیلماقدا اولان عینی نوعده‌ن تدقیقلرله مقایسه ایلدیگی تقدیرده تورکولوغلارڭ بو خصوصده کی فعالیتنی تصادفی و ابتدائی صایماماق ممکن ده گیلدر. بوراده تورکولوژی ساحه‌سینڭ هنوز گه‌نجلیگی و تورکولوژی علمی مؤسسه‌لرینڭ یوقلیق و یا خود کفایتسزلیگینده‌ن باشقا بیر چوق جغرافی و مادی مانعلرده رول اوینایور.

اوکتیابر انقلابیندان صوگرا تورك-تاتار شیوه‌لرینده‌ن بیر چوغینده تدریسی، علمی و بدیعی ادبیات دوغماغه باشلاماسی بو شیوه‌لریڭ تدقیقینداکی اهمیتی بیرقات داها آرتدیرمیشدر.

آذربایجان شرق فاکولته‌سینده ایکی ساعتلیك بیر سه‌مینه‌رده‌ن عبارت اولان تورك-تاتار دیالهکتولوژیسی قورصی، جانلی متنلر و

چوق دفعه دورلو شیوەلرده سویلەشەن طلبەلرك ئوز آنا شیوەلریندەن توپلادیغی ماتەریال اوزەرینده یاپیلان لسانی و ممکن اولدیغی قدر مقایسەلی تحلیل اوزەرینه قورولمشدر.

شرق فاکولتەسی کتبخانەسینك هنوز یەك ابتدائی وضعیتده بولونماسی، طلبەلرك، اکثریت اعتباریله اجنبی دیللره واقف اولماماسی، زمانیمزا قادار یاپیلان ایشلردەن اونلارك اوزاق و خبرسیز قالماسینی موجب اولیور. بو دردە، موقتی و جزئی بیر درمان اولماق اوزرە، بو اثرجیگی اونلارا تقدیم ایتمگه قرار ویردیك. گرك مدخل و گرك کسه بیبلیوغرافی و ماتەریالدە، اونلاری قورصمزیك حجمنی گوزدەن قاچیرمایاراق، اك لزوملی و ضروری جهتلرله تانیش ایتمه کدەن باشقا مقصد تعقیب ایتمەدیك. بو صورتله بیله، بیله بیر چوق قصورلارادا راضی اولدیق و بو یولدا هپمزیك قارشوسیندا بویوك بیر احتیاج شکلینده دوران تورك - تاتار دیاله کتولوژیسی‌نه عائد داها علمی و جدی اثرلرك تألیفنی تورکولوغلاریمزیك و تورکولوژی ساحەسینك داها زیاده آرتماسی زمانه قدر تاخر ایدەجەك بیر وظیفه اولاراق تانیدیق.

ب. چوبانزاده.

باکو، 1927، مارت 16.

دیالهکت و دیالهکتولوژی.

دیالهکت نهدر؟ — دیالهکتلهری میدانا گهتیرهن عامللر — دیل جغرافیاسی.

دیل حادثهلرینی، هر هانکی نقطهٔ نظردان، تدقیق ایدهن آدام دیلیك مرکب و مختلف اجتماعی عامللرك تأثیری آلتیندا میدانا گهلدیگنی گورهجکدر. بو جهتلهر، اوقویوجیمزا آرتیق معلوم اولان بیرچوق اثرلرده مفصل صورتده شرح و ایضاح ایدیلدیگی ایچون بورادا بو نقطه اوزهرینده دورمغه حاجت گورمیورز. (محررك تورك — تاتار لسانیاتنه مدخل نامینداکی اثرینه مراجعت ایدیلدیگی تقدیرده لازم گهلهن منبعلر بورادا بولوناجاقدر).

تورك — تاتار دیللرینی میدانا چیقاران و مهنسوب اولدیقلاری داها گهنیش آلتای لسان عائلهسیندن آیران عامللر نهایسه تورك — تاتار شیوه و لهجهلرینیده میدانا گهتیرهن عامللر عینیدر. بو صوی عامللری بهشلوجا اوچ غروپده توپلایا بیلورز: عضوی، جغرافی و اجتماعی.

بو عامللرك تاثیری آلتیندا: آیری عضوی امتزاجلاردان (قان قاریشمالاریندان)، یورد — وطن ده گیشدیرمهلهردهن اجتماعی پارچا — لانمالار، (ségmentation) صنفی تشکلاتدان دوغان لسانی نتیجهلری آکلیورز. بو جغرافی، عضوی و اجتماعی حادثهلردهن هر هانگی بیریسی اوز تاثیر و ماهیتنی دائیمیلهشدیره بیلدیگی تقدیرده لساندادا بو وقته قدر گورولمهمیش بیر طاقم خصوصیتلر میدانا گهلیر. بو خصوصیتلر، بو عامللرك تاثیر ایتدیگی دائرهلر ایچینده دوغماقله برابر،

اجتماعی و انسانی مناسبتلرك گه‌نیشله‌مه‌سی ایله بو خصوصیتله‌رده اوز دائره‌لریندەن چیقاراق داها گه‌نیش مقیاسدا یاییلا بیلورله‌ر. بو صورتله بو خصوصیتلر بونلاری میدانا گه‌تیره‌ن شرطلر مساعد بیر شکلده انکشاف ایتدیگی تقدیرده ـ آیری و مستقل دیلله‌ر دوغورا بیلورله‌ر.

تورك ـ تاتار خلقلرینك حیاتینده دائمی مهاجرتلر نتیجه‌سینده چین، ایران، اسلاو، غره‌ق، روم، سامی، ایتالیان.. خلقلریله بیر چوق اولکه‌لرده، نتیجه‌لری اعتباریله لسانیات و عرقیات نقطهٔ نظریندان غایت مهم، اختلاطلر، قاریشمالار وقوعه گه‌لمیشدر.

تاهیونغ ـ نولار زمانیندان باشلایاراق اون یه‌دینجی عصرك صوڭلا. رینا قادار باشلوجا تورك ـ تاتار خلقلاری بویوك مسافه‌لر کیچه‌رك یورت ده گیشدیرمه کده بولونموشلاردر. بو زمانلاردان صوڭرا تورك خلقلاری اساس اعتباریله اوز یوردلاریندا قالمیشلار سادا بو دفعه قومشو۔ لاریندا بیر چوق یڭی اجنبی خلقلار پیدا اولمیشلاردر. بونلارك‌دا تورك لهجه‌لری اوزه‌رینه بیر چوق جهتلرده‌ن تاثیری اولموشدر.

«تو ـ کیوئه» لرك، بیرینجی تورکه‌ریك شمالی ـ جنوبی، یا خود شرقی ـ غربی اولماق اوزره ایکی‌یه آیریلدیقلارینی، ایکی آیری اولکه‌ده ایکی دولت میدانا گه‌تیردیکله‌رینی بیلیورز. بونلاردان شرقی، یا خود شمالی «تو کیو»لره عائد اولان اورخون کتابه‌لرینده داها بیر چوق «قیرقیز»، «طقوز اوغوز»، ««تور گه‌ش».. کیبی بیر تاقیم تورك ـ تاتار قبیله‌لرینه راست گه‌لیورز. بونلار ایچه‌روسینده، اورخون کتابه‌لرینده عکس ایده‌ن سیاسی حادثه‌لرده رول اویناماین بیر چوقلارینك داها موجود اولدیغنی فرض ایده بیلورز. بوتون بو حاللر تورك ـ تاتار شیوه‌لرینك داها یدینجی عصرده و بوندان‌دا اول تشکل ایتمیش بولوندیغنی سویله‌مه‌یه بیزه کافی درجه‌ده حق ویریور.

آشاغیدا، داها مفصل صورتده گوره‌جگمز کیبی، اون بیرینجی

عصره دوغری بیر ـ بیریندەن اولدوقچا آچیق لسانی خصوصیتلرله آیریلمیش لهجەلرنڭ موجودیتنی قطعی صورتده بیلیورز. بوتون بو شیوەلر، داها زیاده عضوی (فیزیولوژیك) و جغرافی عامللرنڭ تاثیری آلتیندا میدانا گەلمیشدر.

بوندان باشقا بیرده شیوەلرنڭ اجتماعی ایش بولومی نتیجەسینده میدانا چیقماسینی نظر اعتباره آلمالی‌یز. معلوم اولدیغی اوزره دورلو صنعتلره منسوب آداملارنڭ، دورلو معیشت شکللرینه مالك خلقلرنڭ لهجەلری بیر ـ بیریندەن آیریلور. کوچەبه ایله کویلی و شهرلیلرنڭ لغت، صرف و فونەتیك جهتیندەن دیللری، شیوەلری بیر ـ بیریندەن فرق ایدەر.

«دیوان لغات الترك» صاحبی «محمود کاشغری» بو جهتی اوز اثرینده آیریجه قید ایتمه کدەدر؛ نیته کیم تورك شیوەلرینڭ فصاحت و تەمیز-لیگیندەن بحث ایدەر کەن شویله دیور. «افصح اللغات لمن لایعرف الا لساناً واحدا ولم اختلط بالفارسی ولم یتعود نزول البلاد ومن کان ذا لسانین و اختلط باهل المدن ففی الفاظه تدخل الرکة ـ لغت (لهجه و شیوه) لرنڭ انڭ فصیحی بیر لساندن باشقا لسان بیلمەیەن، فارسلرله قاریشمایان؛ شهرلره اینمەك عادتینده بولونمایان خلقلرده بولونور. ایکی لسانده قونوشان، شهر خلقیله اختلاطدا بولونان خلقلرنڭ دیلینده رکت، قاریشیقلیق بولنور (دیوان لغات الترك، جلد I ، صحیفه 29).

مختلف صنفلرله مشغول آداملارنڭ خصوصی لهجەلری بولونور. «ی. واندریەس ـ J. Vendryes» گیبی بعضی لسانیات عالملری بویله لهجەلری «خصوصی دیللر ـ Langue speciale» آدلاندیرماقدادرلر.

نیته کیم پروفەسور «واندریەس». «لسان ـ Le langage»[1] نامینداکی اثرینده بویله خصوصی دیللرنڭ تعریفنی شو یولدا ویریور:

[1] J. Vendryes: Le langage, Paris, 1921.

خصوصی دیل، خصوصی شرطلر ایچەرسینە قونولموش شخص غروپلرینك دیلیدر. [1] «دینی» و «حقوقی» دیلیدە بونلار آراسینا ادخال، طلبە و صنعتکارلار و کلخانبکلرینە، خرسیزلارا مخصوص اولان «آرغو» لاریدا بونلارا علاوە ایدیور.

اجتماعی صنفلارك‌دە اوزینە مخصوص طرز افادە و لسانی خصوصیتلری واردر. زادگان، بورژوا، کویلی و ایشجیلرك، اصناف خلقنك اوزلرینە مخصوص شیوەلری بولنور. «ادبی دیل»، تعبیر ایتدیگمز دیل، چوق دفعە، حاکم صنفنك شیوۀ و یاخود لهجەسیندەن باشقا بیر شی دە گیلدر.

لهجە ایلە دیل آراسیندا کی فرقی گوسترمەك لسانجیلرك اك زیادە مشکلاتە اوغرادیقلاری نقطەلردان بیریسیدر. بونك ایچون بیر چوق لسانجیلر شیوە و یا لهجەلرك حقیقتدە بولونمادیغی فکریندە ایدیلر. بو کوچلیکگی دوغوران سببلردەن باشلوجاسی، شیوەلرك فونەتیك جهتدەن آلیندیغی زمان بیر وضعیتدە، مورفولوژیك و لەکسیکو - لوژیك جهتلردەن آلیندیقلاری زمان داها باشقا مناسبتلردە بولونماسیدر. دیەلم «a» شیوەسی فونەتیك خصوصیتلریلە «b» شیوەسینك قومشوسی و یاقینی گیبی گوروندیگی حالدە، مورفولوژیك جهتدەن «d» شیوەسینك لەکسیکون - لغت جهتیندەن‌دە «c» شیوەسینك یاقینی اولوب چیقار.

مثلا «غاستون پاری - Gaston Paris» و «پول‌مەیەر - Paul Meyer» گیبی عالملر فرانسیز شیوەلرینك حدودلرینی تعیین ایتمەك قابل اولامایاجغنی ادعا ایدیورلاردی. بونلاردان بیرینجیسی آچیقدان شو فکردە بولونیور: «شمالی فیرانسیز شیوەسیلە جنوبی فیرانسیز شیوەسینی هیچ بیر حقیقی حدود بیر- بیریندەن آییرمیور. ملی

---

[1] " " , page: 293.

توپراغك (sol national) بیر اوجیندان اوبیر اوجینه قدر فیرانسز دیلی گه‌نیش بیر خالی گیبی سه‌ریلمیشدر كه بونك اوزه‌رینده شیوه‌لر دویولمایاجاق گیبی بیر - بیرینه قاریشان، ده‌گیشیجی رنگلردن باشقا بیر شی ده‌گیلدر [1])».

«یوهان شمید-Johann Shmidt»ك «دالغا نظریه‌سی-Vellentheorie» نامیله معلوم اولان فكری‌ده بوندان باشقا بیر شی ده‌گیلدر. بو نظریه موجبنجه هر لسانی حادثه، هر اولكه اوزه‌رینده بیر دالغا گیبی یاییلور و هر دالغا یاواش - یاواش، دویولماز بیر حركتله، هیچ بیر حدود حاصل ایتمه‌دن غائب اولور.

«آ. مه‌ییه - A. Meillet» بو فكرلرك دوغری اولمادیغنی هند و آوروپا دیللری اوزه‌رینده یاپدیغی ده‌رین تدقیقاتیله په‌ك گوزه‌ل صورتده اثبات ایتمیشدر [2]). مه‌ییه، گوستردیكه هند - آوروپا عمومی دیلی غائب اولالیدان به‌ری لهجه‌لر تشكل ایتمه‌كده‌در. بیر یه‌رده بیر كه‌قاچ و یاخود داها زیاده لسانی خصوصیتلر، یاخود لسانی حدودلر میدانا گه‌لمیشدر؛ بوراده لهجه و یاخود شیوه‌دن بحث ایده بیلورز. حتی ایكی قومشو لسان ساحه‌سی آراسیندا بعضی دالغالی حدود چیزمك لازم گه‌لسه بیله بیریسینده اولان خصوصیتلر دیگرینده بولونمادیغی، ایچون بو ساحه‌لری آیری - آیری لهجه‌لر گیبی تلقی ایتمه‌ك قابلدر.

دوغریدان‌دا تورك - تاتار شیوه‌لرینی آلاجاق اولورساق قازاق ایله قیرغیز، اوزبك ایله تارانچی، قوموق ایله قاراچای... آراسیندا معین لسانی بیر حدود چیزمه‌ك په‌ك زیاده گوجله‌شیور.

---

[1]) Le langage, page: 291.

[2]) A. Meillet: Linguistique historique et linguistique générale, 1921, Paris (Différenciation et unification des langues, page: 110-129).

بونوکله برابر بوتون بو شیوه‌لری بیر بیر یله قاریشدیرماقدا قابل دگلدر. هرحالده هرهانگی بیر صوتی، شکلی، لغوی .... علامت، حادثه‌ایله بو شیوه‌لر بیر بیریندن آیریلور. بوکا علاوه اولاراق هر بویله حادثه‌نیك أوزینه مخصوص، معین جغرافی ساحه‌سی، باشقا تاریخی، اقتصادی، ئه‌تنوغرافیك موازی علامتلری‌ده واردر. مثلا قاراچای شیوه‌سینی آلدیغمز زمان بونی معین جغرافی ساحه و تاریخی یول أوزه‌رینده میدانه گه‌لمیش بیرشیوه اولاراق ایضاح ایده بیلورز. بالقار رایونینك آیریلیغی. خلقك شعورینده یاشایان بیر طاقم آیریجی له‌ژاند و عنعنه‌لر ایکی شیوه آراسیندا موجود اولان لسانی آیریلقلاری داها آچیق بیر شکله قویار.

بیر قاچ سوزده دیاله کتولوژنیك اهمیتی حقینده سویله‌مه‌ك ایجاب ایده‌ر. سوك زمانلاردا، عمومیتله بتون أوروپادا جانلی شیوه‌لرك تدقیقی پك بویوك اهمیت قازانمیشدر. یگرمینجی عصریك باشلارینا دوغری بالخاصه فرانسه‌ده دیاله کتولوژی ساحه‌سینده بویوك غیرت و جانلیلیق گوروندیگنی قید ایتمه‌لییز. بو تدقیقلرك نتیجه‌سینده‌فرانسه‌ده بویوك بیر لسانی آتلاس، خریطا مجموعه‌سی میدانا گه‌لمیشدر که بوقولله کسیوندا 50 خریطه واردر [1]) بوخریطه‌لرك تدقیقی بوگونکی فرانسا توپراغیندا 638 جانلی شیوه‌نیك بولوندیغنی گوسته‌رمیشدر. بو خریطه‌ده یالیکز صوتی ده گیل، عینی زماندا لغوی و شکلی ماته‌ریال‌دا ویریلیور. ینه عینی‌اولکه‌ده، بوندان باشقا آیری-آیری محللر، رایونلارك خریطه‌لری‌ده نشر اولونمشدر. بو خریطه‌لرك تدقیق و ایضاحی لسانیاتدا غایت مهم بیر شعبه آچمیشدر که بونك آدی «لسان جغرافیاسی „Лингвистическая география" در

---

[1]) Atlas linguistique de la France: J. Gillieron et Edmont, (Paris, 1900 – 1912).

[1]. فرانسیز لسان آتلاسینی جمع و ترتیب ایتمیش اولان «ژول‌ژیه‌رون» نامینداکی لسانجی، صوك زمانلارده دیللرك تکاملی، لسانیاتیك تدقیق اصولی دوغروسینداء لسان جغرافیاسینك ویردیگی معلوماته استناد ایده‌رك، تمامیله یگی بیر طاقیم نظریه‌لر اورتایه آتمشدر [2] آلمانیایه گه‌له‌جه‌ك اولورساق، اورادا فرانسادان چوق اول جانلی شیوه‌لرك خریطه واسطه‌سیله گوسته‌ریلمه‌سینه تشبث ایدیلمیش‌ایسه‌ده [3]، شیمدی‌یه قدر آنجاق «شواب» شیوه‌سینه عائد بیر آتلاس نشر اولونمشدر [4]. عمومیتله بتون أوروپا مملکتلرینده بیرچوق زمان اول باشلامیش اولان جانلی شیوه‌لر تدقیقی گه‌چیرمه کده اولدیغمز عصریك باشلارینا دوغری، ده‌دیگمز گیبی لسان‌جغرافیاسی شکلینده تکرار دیریلمیشدر و داها قونقره‌ت، علمی بیر شکل آلمیشدر.

تورك‌ـتاتار شیوه‌لرینك تدقیقی آشاغیداء بیرآز داها مفصل صورتده گوسته‌ردیگمز گیبی، اولدوقجا جانلی صورتده باشلامیش وشیمدی‌یه قادار گوروله‌ن ایشله‌ر اولدوقجا مهم بیر یکونه واصل اولموش‌ایسه‌ده «ژان‌ده‌نی»نیك بسیط خریطه‌سیندان باشقا ألمزده هنوز هیچ بیر شی یوقدر. [5]

---

[1]) La Geographie linguistique, Albert Dauzat, 1922 (Paris).
بو أثرده لسان جغرافیاسی اصولیندان بحث ایدیلمه کده‌در.

[2]) I. Gillieron: Pathologie et Therapeutique verbals, Paris, 1915—1921.

[3]) 1876—77 سنه‌لرینده Georg Wenker طرفیندان ایلك دفعه بویله خریطه ترتیب ایدیلمیشدر.

[4]) Hermann Fischer: Atlas zur Geographie der Schvabischen Mundart, 1895 Tubingen.

[5]) La Grammair turque: I. Deny, Paris, 1921 بو أثره بیرده خریطه علاوه ایدیلمشدر.

تورك دياله كتولوژيسى تاريخچه‌سى

تورك شيوه‌لرينك موجوديتى حقينده، يوقاريدا قيد ايتديگمز گيبى چوق اسكى زمانلاردان قالميش اولدوقجه قوى و آچيق ايزله‌ر و دليللره مالك اولمقله برابر بو شيوه‌لرك ماهيتى، گه‌نيشليگى باشقا شيوه‌لرله اولان مناسبتى حقينده أليمزده بولونان ادبيات په‌ك زياده فقيردر. شرق فيلولوژى مكتبلرى داها زياده ادبى ديللرله مشغول بولوندوقلاريندان أوز زمانلارينك جانلى تورك شيوه‌لرينه په‌ك اوقدر اهميت ويرمه‌ميشله‌ردر. عربلر، فارسلار، تورك‌ـتاتارلار، داها زياده، عرب‌ـفارس قلاسيك ادبى أثرلرينى تحليل و شرح ايتمه‌كله اوغراشوب خلق ديللرينه، ادبى اهميتى اولمايان شيوه‌لره قولاق آصماميشلاردر.

بونوگله برابر، اوقويوجيمز، شرقده تورك دياله كتولوژيسنى تدقيق يولوندا هيچ بير شى ياپيلماميشدر، فكرينه ذاهب اولماسون؛ بالعكس همان اون‌بيرينجى عصردان باشلاياراق سوك زمانلارا قادار تورك‌ـتاتار لهجه‌لرينك تدقيقى أطرافيندا، بعضاً ضعيف، بعضاً قوتلى، فقط دائمى بير فعاليت بولماق، تعقيب ايتمه‌ك ممكندر.

دوغريدان‌دا اون‌بيرينجى عصردا، عباسى خليفه‌سى «ابوالقاسم عبدالله بن محمد المقتدى بامرالله» زمانيندا تورك‌ـتاتار شيوه‌لرى خصوصيندا ايلك تدقيق ياپيلمشدر. اون‌بيرينجى عصر تورك‌ـتاتار خلقلارينك اسلام مدنيتى، خلافت دولتى ايچينده بيوك اهميت

قازانديقلاری زماندر. توركلرك ايران، آنادولی، و اورتا آسياده قوتلنمه‌لری، صوكرا كی سياسی روللەرينه زمين حاضرلامالاری دوری اولان بو زماندا هيچ شبهه‌سيز تورك خالقلاری ايچينده‌ن علم و صنعتك هر ميدانيندا خاطری صاييلاجاق عالملر، صنعتكارلار يه‌تيشمشدر. هندستاندان آنادولی‌يه قدر سرپيلميش اولان مدنيت أثرلری ديديكاريمزك شاهدی اولا بيلور.

يالكز بوتون بوديديكاريمزه الك جانلی و الك قوتلی شاهد: 466 هجری سنه‌سينده يازيلميش اولان «ديوان لغات الترك» در.

بو أثر [1]) اوچ بويوك جلدليك بيرحجمه مالك اولوب مندرجه‌سی اعتباريله په‌ك زياده زنكيندر. مندرجه جهتده‌ن بو أثرده باشلوجا شو قسملاری بوليورز: 1 تورك-تاتار خالقلارينك معيشتی، عادتله‌ری و باشقا خصوصيتله‌ری حقينده معلومات، 2 - تورك-تاتار شيوه‌لرينك صرفی خصوصيتله‌ری، 3 - تورك-تاتار شيوه‌لرينده‌ن نمونه‌لر.

محمودالكاشغری بو أثرلرينده عرب صرفلرينك اساسی قانون و چرچيوه‌سينی اساس اولاراق آلماقله برابر تورك-تاتار شيوه‌لرينك اون بيرينجی عصرده‌كی وضعيتنی جانلی و اطرافلی صورتده كوسته‌ر-مه‌كده اولدوقجه بيوك موفقيت قازانميشدر.

محمو الكاشغرينك أثرينده تورك-تاتار شيوه‌لرينك بيربيرينه اولان قارشوليقلی مناسبتی كافی درجه‌ده آچيق صورتده تصوير ايديلميشدر. بو جهتلری بو أثريمزدن آيری بر أثرده داها زياده تفصيلی بر صورتده ايضاح ايتمه‌ك نيتينده اولديغمزدان بورادا، موضوعمزه په‌ك اوقدر دخلی اولمايان فضله تفصيلاته كيريشمه‌كه حاجت كورميورز؛ محمود كاشغرينك أثری حقينده شيمدی‌يه قدر يازيلان

[1]) محمود كاشغرينك «جواهر اللخوفی لغات الترك» آدلی (بيرينجی جلد صحيفه 24)، بير أثری داها اولديغی (ديوان لغات الترك)ده ذكر اولنيورسه‌ده هنوز بوله‌نامامیشدر.

تدقيق نامه‌لر پك زياده بسيط و سطحی‌در [1]. حالبوكه بو أثر جدی بير تدقيقچی بكله‌مكده‌در. اصولی و ماته‌ريالی اعتباريله، أوز زمانه گوره، نمونه صايلا بيله‌جك بو أثر، ديوان الغات الترك. ناصلسه داها سوگراكی زمانلره قدر أوز تأثيرينی دويوراماميشدر. بوكا سبب اولاراق آنجاق اون أوچونجی عصرده ظهور ايده‌ن موغول استيلاسی و ايكی-أوچ عصر دوام ايده‌ن دورلو اختلاللر كوسته‌ريله بيلور. «ديوان لغات الترك» گيبی اولا بيلسونكه ايلريده بير چوق، شيمدی‌يه قدر علم عالمينه معلوم اولمايان أثرلر بولونسون.

تورك-تاتار شيوه‌لرينك تدقيقنه عائد ايكينجی أثرله ديوان لغات الترك آراسيندا زمان جهتده‌ن آشاغی-يوقاری ايكی عصرليق بير زمان واردر. بيزه معلوم اولان ايكينجی بويله أثر «محمد بن قيس» طرفيندن ميلادی 1220 سنه‌سينده أولمش اولان «قطب الدين محمد»ك اوغلی «جلال الدين منكبرتی» نامينه يازيلمشسه‌ده زمانيمزه قادار قالاميشدر. بونگاله برابر بو أثرك موجوديتی حقينده قطعی معلوماتمز واردر. چونكه ديگر بير لسانجی، (السيد جمال الدين ابن مهنا)، «كتاب حلية الانسان و حلبة اللسان» ناميله يازديغی كتابيك دوقسان أوچونجی صحيفه‌سينده بو خصوصده شو سوزلری يازيور:

«ليت ولعل قال «محمد بن قيس» فی كتابه الذی صنفه لجلال الدين خوارزم شاه ملك خراسان.» بو عباره‌ده‌ن «محمد بن قيس» ك «جلال الدين خوارزم شاه» نامنه اتحاف ايده‌رك بير تورك ديلی كتابی يازديغی آگلاشيليورسادا، أثرك آدی و مندرجه‌سی ذكر اولونميور. بوراده، دوقسان أوچونجی صحيفه‌ده، ليت ولعل، محمد قيسك ديديگنه گوره توركلرك ديلينده بونی افاده ايده بيله‌جك سوز يوقدر؛ ياليگز «اتلا» سوزی بوكا ياقين بير معنا ويره بيلور. مثلا «بگمز

[1]) بو اثرلر خصوصيندا كتابمزك بيبليوغرافی قسمنه باقيگز.

بو گون اتلانماسون»، « تاووك (فلان) یارن کلسون آردی» . ظن ایده‌یورم، یا «محمدقیس»، یا «ابن مهنا»، یا خوددا «کایسلی رفعت» بوراده آز، چوق بیر خطا براقدیلار . چونکه « لیت ولعل » معناسینی گه‌تیریله‌ن جمله‌لرده‌ـ«آردی (ایردی‌ـایدی) سوزی ویریور و جمله‌ده «اتلا» کیبی مستقل سوزه راست گه‌لینمیور.

عینی صورتله ابن مهنا کتابنك یوز بیرینجی صحیفه‌سینده « محمد بن قیس»ه مراجعت ایدیور. ایشته بو صورتله میلادی اون‌اوچونجی عصرك باشلارینده تورك لهجه‌لرینك او وقتده کی وضعیتینه دائر اولدوقجا مهم بیر أثر داها میدانه گه‌تیریلمشسه‌ده زمانیمزا قدر گه‌لمه‌میش، یا خود هنوز میدانا چیقاریلمامیش‌در . بو أثر ، جلال الدین منکبرتی نامنه یازیلماق اعتباریله اونك معیتنده بولونان و محیطینده سویله‌نیلن تورکجه‌ایله آشنا بیر آدامینك سعیی محصولی اولا بیلور. بو صورتله او وقتده کی خوارزم و خوراسان تورکلرینك دیلینه، لهجه‌سینه دائر قیمتلی بیر وثیقه اولوردی. (جمال‌الدین بن مهنا) نیك أثرینده، عینی صورتله نسخه‌لری شیمدی‌یه قادار بولونماـ میش اولان اوچ أثردن داهابحث اولونیور که بونلاردان‌بیرینجیسی « کتاب نادرالدهر علی لغت ملك‌العصر» درکه مؤلف بونی کتابنك 78 نجی صحیفه‌سینده ذکر ایدیور. مؤلفی و تاریخ تألیفی حقینده هیچ بیر قید یوقدر. کتابك «علی لغت ملك العصر» عنوانتی تاشیماسینا گوره هر هانکی بیر تورك پادشاهنك شرفنه یازدیغی آکلاشیلور. عینی صورتله « کتاب‌یحی‌الملك»، یا خود « کتاب‌حلی‌الملك » نامینی تاشیوب مؤلفسیز و تاریخسیز « جمال الدین » لك أثرینك 96 نجی صحیفه‌سینده و (کتاب تحفة الملك) نامینی حاوی اولوب أثرك 129 نجی صحیفه‌سینده ذکر اولنان أثرلرده آشاغی ـ یوقاری بو زمانلاردا تورك لهجه‌لری حقینده یازیلمیش اولان و عنوانلاریندان

آنگلاشیلدیغنه گوره هرهانگی تورك إمیر ویا خود سلطانلارینا باغیشلانان کتابلردر.

اون اوچونجی عصرده (السید جمال الدین ابن مهنا) نامینده بیر مؤلف «کتاب حلیة الانسان و حلبة اللسان» نامیله بیر أثر تألیف ایتمیش و بو أثر بیر قاچ نسخه اولاراق زمانیمزا قدر قالمیشدر. شیمدی‌یه قدر بو أثرك آلتی نسخه‌سی معلومدر که بونلاردان اوچی اوقسفورد شهرنده کی (بودلیان) کتبخانه‌سینده، بیریسی (برلین) کتبخانه‌سینده بیریسی، (پاریس) ملی کتبخانه‌سینده، بیریسی‌ده (استانبول) عمومی کتبخانه‌سینده بولونماقدادر. دیگر نسخه‌لرینده نه مؤلف اسمی، نه‌ده تألیف تاریخی موجود دکلسه‌ده بو صوڭونجی استانبول نسخه‌سینده آرتق مؤلفك اسمی واردر که (السید جمال الدین ابن المهنا) در. بو أثری نشر ایتمیش اولان پروفه‌سور مه‌لیورانسکی مؤلفك یدینجی ایله دوقوزنجی هجری عصرلر آراسینده یاشادیغنی قید ایتمه کده‌در که صوڭ دفعه (1338) استانبولدا بو أثری نشر ایدن «کلیسلی رفعت» ك مطالعه‌لری‌ده بو تخمینی قوتله‌ندیرمه کده‌در.

بو أثر أوچ قسمه آیریلا بیلور: صوتی قیدلر، صرفی خصوصیتلر، لغتچه. مؤلفك، مصر و سوریه تورکلرینك لهجه‌سیندن بحث ایتدیگنه شو عباره‌سی. آز-چوق قوتلی دلیل اولاراق آلینا بیلور:

«اعلم ان اللغة الترکیة منشاها بالاصالة عن اهل ترکستان کما العربیة عن الحجاز» «بیلمش اولکه تورك لغتی‌نیك منشائی، عربجه‌نیڭکی حجاز اولدیغی گیبی، تورکستاندر» (کتاب حلیة الانسان و حلبة اللسان، صحیفه 73).

مؤلفك تورك دیلی خصوصیتنه دائر بیان ایتدیگی بعضی نقطه‌لری گله‌جك بحثمزده، باشقالاری ایله مقایسه‌لی صورتده، موضوع بحث ایده‌جگز.

عینی صورتله و آشاغی-یوقاری عینی عصرلرده تورك دیلی حقینده اولدوقجه دقته لایق بیر اثر یازمیش اولان باشقا بیر عرب لسانجیسی (ابوحیان الغرناطی) در. اثرینك اسمی، «کتاب الادراك للسان الاتراك» در. ابوحیانیك بوندان باشقا بیر قاچ اثری داها وار ایسەده زمانمزه قدر گلمەمیشدر. ابوحیان‌دە، ابن المهنا گیبی، اوزیندەن اول تورك صرفی یازمیش اولان بیر چوق مؤلفلردەن بحث ایدیور. سادا بونلریك اثرلری هنوز الده ایدیلمەمیشدر. بو اثرینی (ابوحیان الغرناطی) قاهرەدە 112 هجری (13—1312) دە یازمیشدر کە بو صورتله قیپچاق تورکچەسیله تورکمن لهجەسینه عائد لسانی اثرلردەن بیریسی صاییلا بیلور. بو کتاب 1309 دە، 92—1891 دە استانبولدە طبع ایدیلمیشدر[1].

بو ایکی اثریك دیلی، ماجار شرقیاتجیسی «یوژف توری — József Thury» نك حقلی اولاراق قید ایتدیگی گیبی، اون دوردینجی عصرك باشلارینده یازیلمیش اولان «قومان مجموعەسی — Codex comanicus» نك دیلینه پەك زیادە یاقیندر.

بو مجموعە، قوارتو شکلینده 164 صحیفەدەن عبارت و لاتین حروفاتیله یازیلمیش، بیر چوق جهتلردەن قیمتلی بیر مجموعەدر. بو ئەل یازماسی، مشهور ایتالیان شاعری «پەترارق» ك هدیەسی اولاراق «وندیك» جمهوریتی کتبخانەسینه ویریلمیش و بورادان «سانتامارقو» مناستری کتبخانەسینه دوشموشدر. بو اثرك ایلك صحیفەسینده: «MCCCIIIdie july» عبارەسیندەن 1303 میلادی سنەسینك اورتالارینده تموز آیینده ترتیب ایدیلدیگی آڭلاشیلور.

بیر وقتلر قربمده، قرەدڭز ساحللرینده یاشامیش و بالآخره

---

[1]) «ابوحیان»ك باشلیجه اثرلریندەن المیزه گەچمەمشلری شونلاردر: 1, زهر الملك فی نحو الترك 2) کتاب الافعال فی لسان الترك 3) الدرة المضیئه فی اللغة التترکیه

مجارستان اووالرندا یه‌رله‌شمیش اولان «قون» ارك آراسیندا گه‌زه‌ن ایتالیان، آلمان میسیونه‌رلری طرفیندان دیزیلدیگی ظن ایدیله‌ن بو اثر، منظوم و منثور اولماق اوزره اولدوقجه زنگین لسانی ماته‌ریال ویرمه کده‌در. قومان مجموعه‌سی، 1880 سنه‌سینده «قون گه‌یزا» طرفیندان بوداپه‌شته‌ده نشر ایدیلمیشدر. بوندان اول مشهور فیلوسوف «لایبنیچ»، مجار «قورینده‌س»، «م. ی. قلاپروت» «قوده‌قس قوما ـ نیقوس» حقینده یازمیش ایدیله‌ر. «قلاپروت» 1828 سنه‌سینده بیرینجی دفعه نشر ایتمیشدر. ده‌مه‌ك که «قون گه‌یزا» نشری ایکنجی دفعه‌در.

«قومان مجموعه‌سی»، هر حالده قپچاق لهجه غروبنا عائد لسانی اثرلرك الڭ مهملریندن بیریسی صاییلماق لازم گه‌لیر [1].

اون به‌شینجی عصردان اون دوقوزونجی عصره قدر چغتای، عثمانلی تورکه‌رینڭ لهجه‌لری اساس اولماق اوزره بیر تاقیم تدقیقلر میدانا گه‌تیریلمیش ایسه‌ده تورك ـ تاتار تاریخی آبده‌لری حقینده چیقاجق دیگربیر اثریمزڭ موضوعی اولاجاق اولان بو جهتلری شیمدیلیك مسکوت گه‌چه‌جگز. بوتون بو بحثده، شیمدی‌یه قدر مختصرا سویله ـ دیکله‌ریمزده‌ن اوقویوجی، تورك ـ تاتار شیوه‌لرینڭ اونبیرینجی عصردان باشلایاراق باشلوجا خصوصیتلری و قارشولیقلی مناسبتلریله بیزه معلوم اولدیغی نتیجه‌سینی چیقارا بیلور.

---

[1]) بو قومانلر اون دوردونجی و اونبه‌شینجی عصرلرده اوز دیللرینه تمامیله صاحب اولدیقلاری حالده آرتیق اون آلتنجی عصرڭ صوڭلارینا دوغرو اوز دیللرینی بتون بتونه اونوتمشلردر، اویله‌که بو عصرلرده مجارستانی اشغال ایده‌ن عثمانلی تورکه‌ری بورالرده تورکجه قونوشان خلقه راست گه‌لمه‌مشلردر، قومانجا، یعنی تورکجه بیله‌ن «واررو ـ Varro» نامینداکی صوڭ قومان 1770 ده اولموشدر. لاکن قومانجادان مجارلغیته بیر چوق سوزله‌ر گه‌چه‌یشدر.
(Klaproth: Voyage au mont Caucase et en Georgie; t. I.p.89)

تورك ـ تاتار شیوه‌لرینڭ قارشولیقلی مناسبتی و تصنیفی.

اورال و آلتای دیلله‌رینڭ قارشولیقلی مناسبتی ـ محمود کاشغری
قورش ـ رادلوف ـ صامائیلوویچ تصنیفله‌ری.

تورك ـ تاتار شیوه‌لرینڭ اوز آرالریندا کی مناسبته گه‌چمه‌ده‌ن اول بو شیوه‌لرده‌ن ترکب ایده‌ن تورك ـ تاتار دیلی ایله باشقا دیللر آرا ـ سیندا کی باغ، رابطه دوغریسینداادا بیر قاچ سوز سویله‌مه‌ك ایجاب ایده‌ر.

اون سه گیزینجی عصرك باشلاریندا اسوه‌چلی «فون شتراله‌نبه‌رغ ـ Von Strahlenberg» همان بیرینجی دفعه اولاراق، قونقره‌ت بیر صورتده، تورك ـ تاتار دیللرینڭ تشکیل ایتدیگی ترکیب و باشقا دیللرله اولان مناسبتلری حقینده فکر یوروتدی. اشتراله‌نبه‌رغ، "Das Nord-und„ Östliche Theil von Europa und Asia, etc.„ عنوانیله 1730 سنه‌سینده، «استوقهولم» ده نشر ایتدیگی اثرینده «تاتار» عمومی نامی آلتیندا توپلادیغی بو دیلله‌ری و خلقلاری باشلوجا آلتی غروپپایه آییردی: 1) اویغور (فین ـ اوغور)، بارابین و هونلار؛ 2) تورکو ـ تاتار، 3) صامویه‌د، 4) مونغول و مانچور، 5) تونغوز، 6) قارا و قاسپی ده گیزلاری آراسیندا اوتوران خلقلار.

«شتراله‌نبه‌رغ» ده‌ن اول، فیلوسوف «لایبنیچ ـ Leibniz»، 1713 سنه‌لرینده تورك ـ تاتار و فین ـ اوغور دیللرینڭ بیر ـ بیریله علاقه‌سی اولدیغنی ایلری سورمیش و بونلارك مقایسه‌لی صورتده تدقیقنی توصیه ایتمیش ایسه‌ده بونلارك تدقیقی ایله اوغراشمادیغی گیبی، بو خصوصدا داها زیاده ایله‌ری‌یه گیدوب قونقره‌ت مطالعه‌لر اورتایا

قویمامیشدر. «فون اشتراله‌نبه‌رغ»ڭ «تور کولوژی» و حتی تورك - تاتار دیاله کتولوژیسی ایچون مهم و اونودولماز خدمتی اونڭ، بیر طرفدان تورك - تاتار دیلینڭ بویوك - کوچوك بوتون بوداقلارینی مقایسه‌لی صورتده تدقیق ایچون یول آچماسی، دیگر طرفدان زمانیمزا قدر معاقبلری بولونان «اورال - آلتای» دیل عائله‌سی نظریه‌سینی ایلری سوره‌سیدر.

هرنقدر «فون اشتراله‌نبه‌رغ» ڭ اون سه‌گیزینجی عصرڭ باشلارینداء گوردیگمز وجهله، ایلری سوردیگی نظریه اوز زمانینده عالمله‌رڭ گرگی قدر نظر دقتنی جلب ایتمه‌میش ایسه‌ده بیر چوق زمان صوڭرا یه‌ك بویوك قوتله تکرار جانلانمیش و بیر چوق زمانلار صارصیلماز بیر قناعت شکلینی آلدقدان صوڭرا آنجق زمانیمزدا قوتینی غائب ایده‌رك یالیگز تاریخی قیمت و اهمیتی حائز بیر نظریه شکلینی آلمیشدر. دانیمارقالی «راسق - R. K. Rask» نامینداکی عالم، 1834 سنه‌سینده یازدیغی اثرینده، یعنی شتراله‌نبه‌رغده‌ن تقریبا بیر عصر صوڭرا عینی نظریه‌یی آلاراق، اولجه «شتراله‌نبه‌رغ» طرفیندان ذکر اولونان دیل غروپلارینا: «غره‌نلاند»، «شمالی آمه‌ریقا»، آسیا و آوروپابی، اسپانیا و غاللیانیڭ هندو آوروپالیلردان اولکی ساکنله‌رینی، ققفاس خلقلرینی علاوه ایتدی و بوتون بوگه‌نیش دیل عائله‌سینی «اسکیف دیللری» آدلاندیردی.

ماکس مولله‌ر - Max Müller، 1896 ده «لایپزیغ - Leipzig» «ده نشر ایتدیگی «Essays» نامینداکی اثرینده «صائته‌لر آهنگی - Vocalhormorie» و «التصاق - agglutination» لسان خصوصیتلرینی اساس آلاراق «توران دیللری» تسمیه ایتدیگی دیللره: سیام، تیبه‌ت، جنوبی هند، مالای آدلاری دیللرینی‌ده علاوه ایتمیشدر.

1875 سنه‌سینده، پاریسده نشر ایتدیگی: «La langue primi-

tive de la Chaldee et les idiomes» touraniens نامیله نشر ایتدیگی اثرینده «لەنورمان ـ Lenormant» بونلاره اسکی آققاد دیللرینیده علاوه ایتدی.

بوندان صوڭرا «قاسترەن ـ Castrén» و «شوت ـ Schott» اورال ـ آلتای نظریەسینی «فین ـ صامویەد ـ تورك ـ موغول ـ تونغوز» چرچیوەسینه ارجاع ایتدیلەر؛ لاکن بو دیللرك مقایسەسی، آرالارینداکی رابطەنیك میدانا چیقاریلماسی ایشی بوندان صوڭرا گیتدیکجه ایکنجی درجەیه دوشەرەك بونوك یەرینه «فین ـ اوغور» یعنی «اورال»، «تورك ـ موغول» یعنی «آلتای» مقایسەلی لسانیاتی اوز یولیله گیتدی. هندو آوروپا علمی لسانیاتنك صوك اصوللری و تدقیقاتیله گرگی گیبی آشنا اولان فین و مجار عالملرینك غیرتیله «اورال» مقایسەلی لسانیاتده عائد ایشلر همان کمالینه گەتیریلمیش اولدیغی حالده تورك ـ موغول، یعنی آلتای غروپپاسینا عائد لسانی تدقیقلر، یالیگیز بعضی آوروپالی عالملرك همیتله، آنجاق بعضی آوروپا علمی مؤسسەلرینده اوزینه متواضع و نسبة ناچیز بیر دقت و مراق بولا بیلدی [1].

اورال ـ آلتای نظریەسینك قطعی صورتده جانلانماسی و یا خود گومولمەسی، آلتای دیللەری، بالخاصه تورك ـ تاتار لسانیاتی ساحەسینده جدی و دائمی تدقیقات میوەلرینك میدانا گەلمەسینی بکلەمکدەدر.

تورك شیوەلرینك و تورك دیلی تاریخی آبدەلرینك تدقیقی ایشته بویله چوق گەنیش و چوق مهم نتیجەلره گوتوره بیلمەسی اعتباریلەده بیرنجی درجەده اهمیت و دقت ویریلەجك وظیفەلریمزدەن بیریسی و باشلوجاسیدر.

---

[1]) اورال ـ آلتای نظریەسینك تاریخی انکشافی و بوگونکی وضعیتی حقینده «ن.ن. پوپپه ـ Н. Н. Поппе» نیك باکوده، 1926 ده اولان تورکولوژی قورولتاینداکی معروضەسینه باقگز:
(стен. отчет, стр. 104.)

تورك ـ تاتار شیوەلرینك قارشولیقلی مناسبتنه بیرینجی دفعه اهمیت ویرەن ذات، یوقاریدا بیر قاچ دفعه اسمی کەچەن «محمود ابن حسین ابن الکاشغری» در. «دیوان لغات الترك» ڭ بیرینجی جلدینده مؤلف بوبله قارشولیقلی لسانی مناسبتلر اوزەرینده اولدوقچا مفصل صورتده دورـ ماقدادر. تورك ـ تاتار لهجەلرینك بیرـ بیرینه مناسبتی مسئلەسینده هر دورده بیرینجی اولاراق بو شیوەلرده سویله‌نله‌ریك بیر ـ بیریله آڭلاشوب آڭلاشامامالاری جهتی آلینمیشدر.

«ن. آ. آریستوف ـ Н. А. Аристов» «تورك خلقلرینك عرقی ترکیبی حقینده قیدار، الخ» نامیله «Живая старина» مجموعەسینك اوچنجی و دوردونجی قسملرینده (1860) یازدیغی معلوم و مشهور مقالەسینده بو مسئله حقینده شویله دیور:

(«اوخوت» ده گیزیندەن، بوزلی اوقیانوسدان آدریاتیك ده گیزینه قدر اوزانان پەك گەنیش بیر توپراق اوزەرینده اسکان ایدەن یگرمی آلتی میلیون قدر تورك خلقی دورلو لهجەلره آیریلان بیر دیلده سویلەشیورلار. اویله شیوەلر که اورتا آسیا تورکی، عثمانلی تورکینی آڭلایا بیلور. آقادەمیك «بوتلینغ ـ Beöthlingk» یاقوت دیلی خصوـ صیتلرینك اهمیتنی لزومیندەن زیاده بویولتموش اولمالیکه مشهور سیبیر سیاحی «ئەرمان ـ Эрман» ڭ: «لەنا» ساحلینده دوغموش یاقوت تورکی، استانبول تورکینی زحمتسز آڭلار، یولیندا کی مطالعەسینی شدتله رد ایدیور. لاکن بوتلینغه یاقوت دیلی ماتەریالینك بیر قسمینی ویرمیش اولان «میدەندورف ـ Мидендорф» سیاحتی اثناسیندا قارا قیرغیزله یاقونچا آڭلاشدیغنی سویلیور؛ دیگر طرفدان «وامبەری ـ Vámbéry» «تورك خلقی ـ Das Türkenvolk» نامیندا کی اثرینده (صحیفه 1885,466) بیراز دقتله آنادولی تورکینك شرقی تورکستانلی یی آڭلایا بیلەجگینی ادعا ایدیور).

محمود کاشغری، (دیوان لغات الترک) نڭ 31 نجی صحیفه‌سینده شو سوزله‌ری یازیور: «اصل اللغات قاما یختلف فیه و انما یقع الاختلاف فی بعض الحروف بالتبدیل والحذف - دیلیك اصلی چوق آز ده گیشور، ده گیشمه یالیگیز بعضی حرفلرك (سه‌سله‌ریك) تبدیل و حذفینده‌ن عبارتدر).

بوتون بو مناقشه‌لر و فکرلرك دیاله کتولوژی نقطهٔ نظریندان یه‌ك اوقدر بویوك اهمیتی یوقدر. چونکه بوتون بو عمومی و مشابه جهتلرك موجودیتی عینی زماندا فرقلرك، هم‌ده غایت مهم و مراقلی آیریلیقلرك بولونماسینا مانع اولاماز. دیاله کتولوژی ایچون باشلوجه مسئله بو لسانی صوتی شکلی - آیریلیقلرك بولونوب میدانا چیقاریلماسیدر.

تورك - تاتار دیللرینی شیمدی‌یه قدر تدقیق ایده‌ن لسانجیلردان همان هیچ بیریسی یوقدر که بو جهته دقت ایتمه‌میش، آز - چوق قطعیتله بو آیریلیقلری بولوب چیقارمامیش اولسون.

نیته کیم، آگلاشیلدیغنه گوره جنوبی تورك، تورکمه‌ن شیوه‌سینڭ تدقیقینه حصر ایدیلمیش اثرینده «السید جمال الدین ابن المهنا»، «دیوان لغات التراك» ه گوره، غایت مختصر اولمقله برابر بیر - ایکی سوزله بو جهتلری قید ایدیور.

«اعلم ان اللغة التر کیة منشاها بالا صالة عن اهل تر کستان کما العربیة عن الحجاز. و شان الناطق بها سرعة التکلم و انطلاق النطق و اختلاس حروف و قلة المد و کثرة الهمز. وقد تجد فی اللغة التر کستانیة لفظا استعمله اهل بلادنا بلفظه آخر - بیلمش اولکه تورك دیلی آصلی اعتباریله تور کستاندان نشات ایتمیشدر، ناصلکه عربجه حجازدان. بو دیلده قونوشان، سویله‌شه‌ن آدامیك خصوصیتی سرعتله تکلم، حرفلر (سه‌سله‌ر) نڭ ادغام و حذفی، مد و همزه‌لرك آزلیغی. تور کستان لغتنده بولونان بعضی سوزلری بیزیم اولکه اهلی باشقا سوزلرله ده گیشدیرمیشدرلر» (کتاب حلیه الانسان - 73).

تورك دیلینڭ التصاقی خصوصیتی‌دە بو مولف اثرینده قید ایتمیشدر؛ مثلا‌ینه عینی 73 نجی صحیفه‌ده شویله بیر جمله‌یه راست گه‌لیورز.

«واعلم ان للغة الترك زوائد تلحق بأواخر الاسماء دالة علی التصغیر والجمع والنسبة و غیر ذلك و بأواخر الافعال دالة علی الماضی والمستقبل والمصدر واسم الفاعل والمفعول والامر والنهی والمخاطبات و غیر ذلك ـ بیلمیش اولکه تورك لغتنده ـ دیلینده ـ بیر طاقیم «زوائد» اداتلار واردر که تصغیر، جمع، نسبت و باشقا بونڭ گیبی حاللره دلالت ایتمه‌ك أوزره اسملرڭ صوڭونا، ماضی، مستقبل، مصدر، اسم فاعل، مفعول، أمر، نهی، مخاطب صیغه‌لرینی میدانا گه‌تیرمه‌ك أوزره فعللرڭ آخرینه علاوه اولونور».

ینه «ابن مهنانیڭ فکرنجه، تورکجه‌ده «ثا»، «خا»، «طا»، «فاء» و «ها» یوقدر. بونلری مؤلف «شخظفه» شکلینده توپلیور. عینی صورتله تورکجه‌ده «مذکر ـ مؤنث»، «معرفه ـ منکر» مساویدر، یعنی بویله آیریلیق یوقدر.

محمود کاشغری، أوچ بویوك جلده آیریلان، مفصل أثرینده اون بیرینجی عصرده کی تورك ـ تاتار شیوه‌لرینڭ بیر بیرینه مناسبتنی داها أطرافلی و داها آیدین بیر صورتده گوسته‌رمه‌گه موفق اولموشدر. صوڭراکی، یعنی بو گونکی شیوه‌لرڭ تصنیفی و قارشولیقلی مناسبتی مسئه‌لری ایله مقایسه‌یه میدان ویرمه‌سی اعتباریله بورادا مختصر صورتده محمود کاشغری‌نڭ بیزه ویردیگی معلوماتدان بیر قسمی ایله اوقویوجیمزی تانیش ایتمه‌ك فائده‌دان خالی اولماز فکرینده‌یز.

باشلوجا تورك قبیله‌لرینی محمود کاشغری، شونلاردان عبارت اولاراق گوسته‌ریور: بچنك، قفچاق، اغز، یماك، بشغرت، بسمل، قای، یباقو، تتار، قرقز، جکل، تخسی، یغما، اغراق، جرق، جمل، ایغر، تنکت، ختای، ماصین (محمود کاشغری‌نڭ املاسیله).

مؤلفنك بو آدلار أوزەرینه قویدوغی حرکەلریك یاردیمیله بو آدلاری شو صورتله اوقوماق لازمدر: بەجەنەك، قیفجاق، اوغوز، یەماك، بەشغیرت، قای، یەباقو، تەتار، قیرقیز، جیگیل، توخسی، یەغما، ایغراق، جەروق، جومول. اویغور، تەنكوت. خیتای، ماصین. بوتون بو خلقلارینك شیوەلرینی محمود کاشغر شویله تصنیف ایدیور:

1 — اویغور

2 — قای، یەباقو، تاتار، بەسمەل.

3 — قرقز، قیفجاق، اوغوز، توخسی، یاغما، جیگیل، ایغراق، جەروق.

4 — یەماك بەشغیرت.

5 — بولغار، سوار، بەجەنەك، (جلد I صحیفه 31—29)

بو خلقلارك هر بیری حقینده، بو عصرلرك، یاخود داها اول و صوکراکی مؤلف و سیاحلرك أثرلرینده، آز ـ چوق معلومات بولونمقدەدر. بو معلوماته باقاراق محمود کاشغرینك ویردیگی شو تصنیفك او وقتدەکی اداری، سیاسی و اقتصادی غروپلارادا اویغون گەلدیگینی تثبیت ایده بیلورز [1] محمود کاشغری بو شیوه و شیوه غروپلاریندان بعضلرنیك لسانی قاراقتەریستیکنیده ویریور. بو صوك قیدلری، دوقوز نقطەده توپلاماق ممکندر:

1 — سوزلریك باشیندا بولونان «ی» (محمود کاشغریجه یا حرفی) سەسی «غوز» و «قبچاق»لاردا یاتمامیله دوشەر و یاخود «ج» سەسینه چەوریلور:

---

[1] بوتون بو قبیلەلر حقینده آز ـ چوق مفصل معلومات آلمق و کتابیات منبعلارینی اوگرەنمك ایچون اوقویوجی «کوپریلی زاده» نیك «تورك ادبیاتینده ایلك متصوفلر» أثرینه مراجعت ایده بیلر. (صیفه 160ـ143).

غوز و قپچاقدا	تورکجه
الکن ـ مسافر.	یلکن
الیغ ـ صیجاق.	یلغ
جینجو، اینجو ـ انجی.	ینجو

بو نقطه‌ده بو گون‌ده شمال و جنوب تورك ـ تاتار شیوه‌لرنیك آیرما جیز گیسنی گوروبورز. مثلا: قازاق، آنادولی و آذربایجان شیوه‌لرینی آلدغیمز تقدیرده بو أوچ صوتی خاصیتك أوچ شیوه‌ده بولوندوغینی گوریورز:

آذه‌ربایجان	آنادولی	قازاق
ایگیت	ییگیت	جیگیت
ایل	ییل	جیل
ایلان	ییلان	جیلان
ایلدیز	ییلدیز	جیلدیز

II ـ تورکجه‌ده صو کوندا «ی» (یا) بولونان سوزلرك «ئه‌رغو» تورکلرینده آخرندا «ن» واردر:

ئه‌رغوجه	تورکچه
قون ـ قویون	قوی
قانو ـ هانی	قایو
جیغان ـ فقیر.	جیغای

بو چیز گی‌ده بو گونکی شمال و جنوب شیوه‌لری آراسینی آیران خصوصیتلرده‌ن بیریسی‌در. «قایی» سوزی معلوم اولدیغی اوزره شمال شیوه‌لرینده بو شکلده اولدیغی حالده، جنوبده «هانی»، «قانی» شکلینده قالمیشدر.

III ـ غوزلار، قپچاقلار و ایکی «سوار»، «ـوارین» (سوار و بولغار؟) أهالیسی سوزك باشیندا کی «م» سه‌سینی، «ب» یه چه‌ویره‌ره‌ك سویله‌رله‌ر:

تورکچه	باشقا شیوه‌لرده :
من بردم	بن بردم. (بن واردم)
مون	بون (بویون)

بوده بو گون شمال و جنوب شیوه‌لری آراسیندا کی آیریلیقلاردان بیریسنی گوسته‌ریر: دوغریدان‌دا شمال شیوه‌لرینك أکثریسینده باشینده «م» ایله راست گه‌تیردیگمز سوزله‌ری جنوب شیوه‌لرینده «ب» ایله راست گه‌تیریورز. آذه‌ربایجان شیوه‌سینده، جنوب تورکچه‌سی اولدیغی حالده، «من» سوزی بولونیورسادا بونی یالیگز «اقتباس ـ ـ آلماق» صایمق ایجاب ایده‌ر. چونکه «مویون»، «مورون»، «مو گوز».. گیبی سوزله‌ر آذه‌ربایجان شیوه‌سینده «بویون»، «بورون»، «بوینوز»...الخ شکلده بولنور.

VI ـ سوز باشیندا و سو گوندا بولونان «ت» سه‌سینی «غوز» لار «د» سه‌سینه چه‌ویریله‌ر.

تورکچه	غوزجا
توی (نه‌وه‌ی)	ده‌وه‌وی (ده‌وه)
اوت	اود (آته‌ش)

معلوم اولدیغی أوزره بو گون شمال و جنوب شیوه غروپلاری آراسیندا بیز بو فرقی عیان ـ بیان گوریورز. شمال تورك ـ تاتار شیوه‌لرینده کی «صاغر صامتله‌ر ـ Глух. согласн.»ك بیر چوقلری جنوبی تورك ـ تاتار شیوه‌لرینده «صدالی صامت ـ Звон. согласн. یه چه‌ویریلیورلار مثلا :

جنوب	شمال	
گەل ـ گیل،	کەل ـ کیل	ك ـ گ:
گەت ـ گیت،	کەت ـ کیت	
گور، گوز،	کور، کوز	
گوك،	کوك	
گەرەك و سائرە.	کەرەك، کیرەك	
دوپ، دیپ،	توپ، تیپ	ت ـ د:
دەرەن، دەرن.	تەرەن، تیرەن	
دار	تار	
داش	تاش	
داغ و سائرە.	تاغ، تاو	

بوندانباشقا ، عمومیتله شمال شیوەلرینده، جنوب شیوەلرینده کی «صدالی صامت» لرە قارشی اولان میل یەرینه «صاغر صامت» لرە دوغری بویوك بیر میل گوریورز که ایلك دفعه هر ایکی شیوه غروپندا سویلیەنی ایشیتدیگمیز زمان بو جهتك هر ایکی شیوه غروپنه پەك آچق آیریجی صوتی بیر رنك و قاراقتەریستیك ویردیگنی گورورز.

۷ ـ تور کچەده سوزلەریك صوڭوندا بولونان «ق ـ پ» سەسینی «غوز» لار «و» سەسینه تبدیل ایدیورلار.

اپ (ئەب)	او (ئەو)
آپ	آو.

بو دە کیشمه همان بوتون تورك ـ تاتار شیوەلرینده واقع اولمشدر. بونوڭله برابر سوز باشینداکی «ب» سەسی بعضی سوزلەردە «و» سەسینه چەریریلمشدر؛

بار ـ وار، بەر ـ وەر، یەر ـ یووەر.. گیبی. بودە بوگون

شمال و جنوب شیوه غروپلاری آراسیندا آیریجی صفتلردان بیریسی اولمشدر. آشاغیداکی صحیفه‌لریمزده گوروله‌جگی وجهله بو خصوصیت، تورك ـ تاتار شیوه‌لرینی تصنیف ایده‌نلر طرفیندن‌دا نظر اعتباره آلینا گه‌لمیشدر.

VI ـ یاغما، توخسی، قپچاق، یباقو، تاتار، قای، جومول غوزلار «ذ» سه‌سینی «ی» سه‌سینه چه‌ویریرلر:

قذنك ـ قینك (قاین آغاجی)

قذن ـ قین (قاین، قاین برادر)

تذتی ـ تویتی (دویدی)

عینی «ذ» سه‌سنی، قپچاقلار، یاماك، سوار و بلغار تورکه‌ری. که روس و بیزانس حدودینه قدر اوزانیرلار ـ «ز» سه‌سینه چه‌ویریرله‌ر:

آذاق ـ آزاق (آیاق)

قرن‌تذتی ـ قرن تزتی (قاربن دویدی)

بوگونکی تورك ـ تاتار شیوه‌لرینده‌کی «ی» سه‌سینك منشألریندەن بیریسی بو صورتله گوزوموز اوگونده آچیقچا کورولیور: ذ ـ ز ـ ی: قوذوق ـ قوزوق ـ قویو. کذین ـ کذینی ـ کین (صوگرا) اوذی ـ ـ اوزی ـ ایو. داها ئەسکی شکل اولان قودوق، آداق، یاداغین، اودی ـ قویو، آیاق، بایان، اویو.. گیبی شکللردەن آیری. دیلمزك تاریخی انکشافنه تخصیص ایدیلمیش أثریمزده بحث اولوناجقدر.

VII ـ ختن و کنجاك خلقلر ـ که محمودکاشغری‌یه گوره اساساً تورك اولمایوب صوگرا دیلجه تورکه شمشلر ـ تورك سوزـ له‌رنیك باشیندا بولونان «ألیف» یه‌رینه «هـ» علاوه ایدوب سویله‌رله‌ر. عمومیتله محمودکاشغرینك خبر ویردیگینه گوره بو سه‌س، «هـ» اون بیرینجی عصرده تورك ـ تاتار دیللرینده یوقدر.

آنا ـ هنا (آنا).
آتا ـ هتا (آتا).

معلوم اولدیغی اوزره بو گونکی تورك ـ تاتار شیوه‌لرنیك بی
تاقیمیندا «ه» لی سوزله‌ره راست گه‌لیورز: هوژ (أوج)، هاید
(آیدا)، هیز (ایز)، هانکی، هپ...

VIII ـ غوزو قپچاقلرك لهجه سینده، سوز اورتاسی «غ
سه‌سی دوشیور:

تامغاق ـ تاماق (داماغ ـ حنك)
بارغان ـ باران.
اورغان ـ اوران.

محمود کاشغری بوراده جنوب و شمال شیوه‌لری آراسین
اك زیاده آچیق، آیریجی خصوصیتلرده‌ن بیریسنه أشارت ایتمی
اولیور. بورادان آکلیورز که شمال و جنوب شیوه‌لرینی بو گون
لسانیات نقطهٔ نظریندان اهمیتلی صورتده بیر بیریندن آییر
خصوصیتلر آرتیق اون بیرینجی عصرده میدانه گه‌لمیش بولونیو
(ایله‌ریده کی صحیفه‌لریمزده پروفه‌سور صامائیلوویچك قالغان ـ قال
غروپالرینی باقیگیز!).

محمود کاشغرنیك طرفمزدان بو سه کیز نقطه‌دان عبارت اولار
توپلانیلان، تصنیفی، هیچ شبهه‌سیز دیاله‌کتولوژی نقطهٔ نظریند
بویوك اهمیتی حائزدر. اوقویوجی، بو نقطه‌لرله تانیش اولدوقد
صوکرا بو گونکی تورك ـ تاتار شیوه‌لرنیك قارشولیقلی مناسب
داها گوزه‌ل آکلایابیله‌جکدر. موغول دوری لسانی نق
نظردان بیر چوق مهم ده‌کیشمه‌لری موجب اولمقله برابر، ب
فکریمزجه، اساس اعتباریله «غوزو قپچاق» لرك لهجه‌لرینده می
گه‌له‌ن خصوصیتلری غیب ایده‌مه‌میشدر. بو خصوصیتلر بو گون

КАБИНЕТ
ЭТНО-ГЕОГРАФИИ

جنوب تورك شیوه‌لری غروپپاسینك اساسینی تشکیل ایتمیشدر. یالیگز قپچاقلار، اوغوزلار قدر، جغرافی و تاریخی شرطلر نقطهٔ نظریندان شرق تورکلریندن آیریلامادیقلاریندان، سلجوقلار عثمانلیلر... بیر سوزله اوغوزلارك مهم بیر قسمی شرق و شمال تورکله‌ریندن آیریلدیقدان صوڭرا قپچاقلار «آلتون اوردو»، چغتای دورلارینی‌ده باشقا شرق و شمال تورکله‌ری ایله بیرلیکده گه‌چیرمیشلر و بو صورتله اونلارینك دیلی، لهجه‌لری اوغوز تورکچه‌سی گیبی بارز بیر صورتده شرق و شمال لهجه‌لریندن آیریلامامیش.

بو گون «قپچاق غروپپاسی» اوغوز غروپپاسی ایله شمال غروپپاسی آراسیندا اورتا بیر یه‌ر طوتمقده‌در.

بورادان اوغوز غروپپاسینا وارینجایاقدر، پروفه‌سور صامائیلوویچك پك دوغرو اولاراق قید ایتدیگی گیبی، بیرده اوغوز و قپچاق غروپپالارینك سرحدینده، صینوریندا «قپچق — تورکمن: تاغلی» غروپپاسی بولا بیلورز (پروفه‌سور صامائیلویچك تصنیفنه باقیلسون)، بو صورتله «نجیب عاصم» بگك:

«بیزم ادبی لسانمز اولان استانبول شیوه‌سی تورکمن و قاپچاق لهجه‌لرینك قاریشماسیندان حاصل اولمشدر. بونك آچق دلیلی ایسه شوبیلمه‌جه‌لرده (قومان بیلمه‌جه‌لری) کوریلیور» (قپچاق تورکچه‌سینه دائر — ادبیات فاکولته‌سی مجموعه‌سی، سنه: I صایی 4). ده‌مه‌سی قاریشیق اولمقله برابر حقیقتدن اوزاقدر. اون بیرینجی عصرلرده قپچاق تورکچه‌سی ایله اوغوز تورکچه‌سینی بیر بیریندن آیرماق پك اوقدر قولای اولمدیغی گیبی، موغول دوریندن صوڭرادا اوغوز جانیك خصوصیتلرینی قپچاقچادا بولماق هیچده ممکن ده‌گیلدر.

محمود کاشغریدن بحث ایده‌رکن، آرادا بیر مسئله داها

چیقیور که بو خصوصده أوز فکریمزی سویله‌یوب که چمه‌لی
بو مسئله‌ده محمود کاشغرینك «تور کی» دیدیگی دیلیك نه‌دن عبار
اولدیغی‌در. «عمومی دیل» ك هیچ بیر زمان، هیچ بیر خلق
اولامایاجغنی أثریمزك بیرینجی بحثینده قید ایتمیشدك؛ هر و
تورك ـ تاتار خلقلرینك اسکان ایتدیگی رایونلاردا بیر چوق شیوه‌ل
بولوندیغنی بیلیورز، اون بیرینجی عصرده‌ده احوال بو مرکز
ایدی. نیته کیم «محمود کاشغری» بو خصوصی غایت گوزه‌ل و آچ
بیر صورتده قید ایدیور:

«ولکاشغر رساتیق یتکلم فیها بالکنجاکیة و جوف البلد بالتر
الخاقانیه» (دیوان لغات الترك جلد I، صحیفه 31) ـ کاشغر شهر
حوالیسینده کنجاك شیوه‌سی و شهرك ایچه‌روسینده خاقانیه تورکچه
سویله‌نور».

«محمو کاشغری» نیك «تور کی» دیدیگی لهجه، ایشته بوخا
شیوه‌سیدر، بیر چوق تورك ـ تاتار مولفلرنیك شیمدی‌یه قادار
شیوه‌لرینی «تور کی» نامی آلتیندا ایلشه‌تدیکاری گورولمشدر.

«محاکمة اللغتین» صاحبی علی‌شیر نوائی اوز شیوه‌سینی همان د
«تور کی» نام ایله ایشله‌تدیگی گیبی، عاشق پاشا، ابوالغازی بهادرخا
گیبی دیگر بیر چوقارینده‌ده عینی حالی گویورز؛ «قوداتقوبیلیك
«اورخون کتابه‌لری» نده‌ده بویله.

خاقانیه تورکچه‌سی، تاریخی اثرلرك بیزه ویردیگی معلوماته گ
«قارلوق» تورکه‌رینك لهجه‌لریدر.

قاراوق تورکچه‌سی، شرق تورك لهجه‌لریندن بیریسی او
حسبیله، محمود کاشغری حقیقتده شرقی تورکچه ایله غربی تورکچ
بیر بیریله مقایسه ایتمیش اولیور.

محمود کاشغرینك شیمدی‌یه قادار بحث ایتدیگمز تصنیف

صوگرا شرقده بو مسئله ایله، بو شکلده اوغراشان باشقا بیر عالمك میدانا چیقدیغنی بیلمیورز. بوندان صوگرا گەله‌نله‌ر بحث مخصوصینده گوردیگمیز گیبی، یالیگز آیری – آیری شیوه‌لر، یاخود ادبی دورلر و دیللر حقینده معلومات ویرمکله اکتفا ایتمیشله‌ردر. ادبی دیللرده‌ن شرقده الك زیاده تدقیق اولونان چغتای و بالخاصه نوائی دورنیك، ادبی دیلیدر. «نوائی» دیلی حقینده هندستاندان ایرانه قدر میدانا گه‌تیریله‌ن اثرلر، یوزلره وارماقدادر.

أوروپا و روس عالملرینده‌ن، تورکولوغلاریندان بعضیلری صوك زمانلاردا تورك – تاتار شیوه‌لرنیك بیر بیرینه اولان مناسبتی و تصنیفی ایله اولدوقچا مفصل صورتده اوغراشمشلر؛ و بوگون ایچون ممکن اولان «قلاسسیفیقاسیون – تصنیف»ی ویرمیشلردر.

بونلارك باشلوجالاری ایله اوقویوجیمزی تانیش ایتمه‌لی‌یز.

بتون بو خصوصده یازمیش اولان عالملرك تصدیق ایتدیگی وجهله، بو یولدا اساس ونمونه اولابیله‌جك تصنیف، بیر چوق شرائط و مولفه عائد قصورلارینا رغماً – ینه «ویلهلم رادلوف – V. Radloff»ك تصنیفیدر.

«رادلوف» Phonetik der nördlichen Türksprachen - شمالی تورك دیللری صوتیاتی» نامیله، «لایپزیغ – Leipzig „ ده 1882-3 سنه‌لرینده نشر ایتدیگی ایکی قسمدان عبارت أثرینك ایکینجی قسمی نهایتنده (صحیفه 280-291).

„Classification der Türk-Dialecte nach der phonetischen Erscheinungen – «تورك شیوه‌لرینك صوتی خصوصیتلره گوره تصنیفی» نامیله، عنوانندن‌ده گوسته‌ردیگی گیبی، صوتی خصوصیتلره دایاناراق، تورك شیوه‌لرینك تصنیفنی ویرمکده‌در.

رادلوف، بو تصنیفینده تورك – تاتار شیوه‌لرینی دورت قسمه آییرماقدادر: 1) شرق، 2) غرب، 3) اورتا و 4) جنوب.

I ـ شرق غروپاسینا گیره‌ن شیوه‌له‌ریڭ بیرینجی قاراق
calha-- ریسیتیڭ چیز گیسی، بونلارڭ «صائته‌لر اویوشماسی
rmonie ـ قانونه داها زیاده تابع اولمالاریدر.

بو شیوه‌لرده یالیگز ممدود « U » سه‌سی اورتا بیر وضع
آلماقدادر. بو سه‌س قالین، همده اینجه صائته‌لی سوزلرده بولونا بیلو
«دوداق ـ بوغاز=Labio-guttural » سه‌سی « O » کندیسینه
صوڭرا گه‌له‌ن سه‌سلره ضعیف صورتده تأثیر ایتدیگی حال
«دوداق ـ داماغ=Labio-palatal» سه‌سی اولدن «O» اوزینه
صوڭرا گه‌له‌ن سه‌سله‌ره چوق قوتلی تاثیر یاپار.

سوزله‌ریڭ باشیندا وصوڭوندا یالیگز «صداسیز، صاغر—ухой
tonlose» صامته‌لر ایشیدیلور. اگر سوزه، صائته ایله باشلا
«شکلجی -affixe» علاوه اولنورسا سوزڭ صوڭونداکی پاتلایی
(взрывной ؛explosiva) صاغر صامته « صدالی » به‌چه‌ویریلی
سوز اورتاسیندا یالیگز صدالی صامته ایشیدیلور. سوز اورتاس
بولونان «چفت صامته‌لر ـ Doppelconsonanz » یالیگز ایکی ص
صامته‌دن عبارت اولور: پ + صائته + ن. یا «م» ویاخود
گیبی صوتی ترتیبه مالك سوزله‌رینڭ باشینداکی «پ» سه‌سی
سه‌سینه گه‌چه‌ر.

بو، شرق غروپاسی شیوه‌لرینده « l » « Л » یعنی قالین
اینجه لام بولونور.

بو غروپایه شو لهجه‌لر گیریور: ا) آلتای لهجه‌سی
بونیڭده شو شیوه‌لری واردر: a) اصل آلتای.

b) ته‌له‌ئوت شیوه‌سی.

2) بارابا لهجه‌سی.

3) شمالی آلتای لهجه‌سی؛ شیوه‌لری a) له‌به‌د، b) شور

4) آباقان لهجه‌سی؛ شیوه‌لری: a) اصل آباقان، b) ساغای، c) قویبال، d) قاچی v) یوس، یاخود، قیزیل.

5) کوئه‌ریك (چولوم) لهجه‌سی.

6) سویون.

7) قاراغاس،

8) اویغور.

II – غرب غروپپاسی: بو غروپپایه گیره‌ن شیوه‌لرك قاراقته‌ریستیکی، سوز باشیندا قاتتی دیموشاق و مستثنا اولاراق «د– D» سه‌سینك بولونماسیدر. سوز صوگوندا یالیگز «صاغر پاتلایجی–Гулухой взрывной» بولونیور؛

سوزله‌ریك صوگوندا بولونان، «دیل آرقاسی Заднеязычный، و «دوداق–labial، «Губнойи» صاغر صامته‌لر، hinterdental[1] صائته‌لرك اوگونده «صدالی Звонки» اولورلار. لاکین سوز صوکی (Auslaut) «ت–m» سه‌سی، ایکی صائته آراسیندا اولسا بیله صاغر قالیور. قالین و اینجه لام: л, l بو شیوه‌لرده‌ده بولونیور. «C,З,ш ـ س، ز، ش» سه‌سله‌ری دورلو وضعیتلرده راست گه‌لیور.

. چوق دفعه "ä" سه‌سی «e» یه، «u» به، «O» سه‌سی «y» یه، «ö» سه‌سی «y» یه گه‌چیور. بو حال ئه‌ك زیاده وولغا بویی شیوه‌لرینده گورولیور. عینی صورتله «Z» سه‌سی «ц» یه، «ш» سه‌سی «C» یه، «Z» سه‌سی «ш» یه گه‌چیور.

بو غروپپایه شوشیوه‌له‌ر گیره‌ر:

1) قیرغیز لهجه‌سی: a) قاراقیرغیز، b) قازاق قیرغیز، c) قارا قالپاق.

2) ایرتیش لهجه‌سی: a) تورالی، b) کورداق، c) توبول و تومه‌ن.

3) باشقورد لهجه‌سی: a) سته‌پ شیوه‌سی b) داغ شیوه

4) وولغا، یاخود شرقی روسیه لهجه‌سی: a) میشه‌ر شیوه

b) قاما شیوه‌سی. c) سیبیر شیوه‌سی، d) قازان شیوه‌سی،

b) قاسیموف شیوه‌سی.

III – اورتا آسیا غروپپاسی: بو غروپپایه گیره‌ن شیوه
قاراقته‌ریستیکی، سوزله‌ریڭ بیرینجی هجاسیندا «o» و «
سه‌سله‌رینڭ بولونماسیدر. بو سه‌سله‌ر، أوزله‌ریندن صو
گه‌له‌ن گه‌نیش صائته‌لره تاثیر ایتمه‌زله‌ر. بو صورتله بو شیوه‌لر
«دوداق سه‌سله‌ری آهنگی – Labial-attraction» یو
«ы» سه‌سی بو شیوه‌لرده راست گه‌لمه‌یور. بونڭ یه
«u» سه‌سی بولونیور که بو سه‌س، سوز ایچینده هم د
آرقاسی، هم داماغ اوگی سه‌سله‌ری ایله برابر بولونا بی
سوزڭ باشیندا، داماغ، یاخود دیل آرقاسی سه‌سله‌ری ب
بیلور. لاکن فعللرڭ صوگوندا بولونان «к,п,т-ق، پ،
گیبی سه‌سله‌ر ایکی صائته آراسیندا قالسالار بیله ص
سه‌سه چه‌وریلمه‌زله‌ر. قالین لام «л» یوق، بوڭا قارش
هه‌ر یه‌رده اینجه لام «l» بولونیور. «هـ-h»، «ز–
«و–v» گیبی سه‌سله‌ر آنجاق اجنبی سوزلرده عینی صو
اجنبی سوزلرده بولونان «ف–f» سه‌سی، «پ–p» س
چه‌ویریلیور.

بو غروپپایه شو لهجه و شیوه‌لر گیریور:

1 – تارانچی (اویغور)،

2 – هامی،

3 – آقصو،

4 – یارکه‌ند،

5 -- چیغتای لہجەسی : a) شمالی سارت، b) خوقند، c) أوزبك، یاخود زرافشان وادیسی، b) بخارا، e) خیوه.

IV– جنوب غروپپاسی:

بو غروپپایه گیرەن شیوەلرده «o» و «ö» سەسلەری آنجاق بیرینجی هجادا اولابیلور؛ بونلاردان و «y»، «y» سەسلەریندەن صوگرا آنجق «y»، «y» گیبی دار صائتەلر دورا بیلور. اجنبی سوزلرك چوقلیغی بو غروپپایه گیرەن شیولرده «صائتەلر اویوشماسی (آهنك) نی بوزمغه باشلوجا سبب اولسا کرکدر. ممدود «u» سەسی بو غروپپایه گیرەن شیوەلردەده – plato-indifferent در، یعنی هم قالین، همده اینجه صائتەلرله بیرلیکده بولونابیلور.

سوز باشیندا اکثریتله صدالی صائتەلر، «g,b,d, –ك، ب، د» بولونور. سوز باشی «ب b» سەسی، بعضی حاللرده «و– v» سەسینه گەچیور. سوزلەریك صوگوندادا عینی صورتله صدالی صامتەلره، داها چوق راست گەلنیور. «چ – ح» سەسی سوز اورتاسیندا «ج – дж-g» سەسینه گچیور. «ы»، «и» «l» و «п» سەسلەری بولونیور.

1 – تورکمەن لہجەسی (تدقیق اولونامیش [1]).

2 آذربایجان لہجەسی.

3 – قافقاس لہجەسی (تدقیق اولونامیش)

4 – آنادولی لہجەسی (آز تدقیق اولونموش): a) خداوندگار شیوەسی، b) قارامان شیوەسی.

5 – قریم لہجەسی.

6) عثمانلی لہجەسی.

---

[1]) بو سوزلری عینا رادلوفدان آلیورز. بو قیدلرك 1883 سنه-لرینده یاپیلدیغی اونودولمامالیدر.

بورادا رادلوف «بالقان» یاریم آداسی تورك شیوەلری حا
بللی-باشلی تدقیقاتیك بولونمادیغنی علاوە ایدیور.

« رادلوف » ڭ بو تصنیفنە بیر چوق جهتلردەن اعتراض
تنقیدلر یاپیلمیش ایسەدە بوگونە قدر همان بوتون تورکولو
آراسیندا یەدە اساس اولاراق قبول ایدیلمەگدەدر.

«هەرمان وامبەری-Hermann Vambèry„ 1885 سنە
نشر ایتدیگی « تورك خلقی – Das Türkenvolk » نامیند
اثرینده (صحیفه 87-86)، رادلوفڭ تصنیفنی لسانیات نقطهٔ نظر
دوغرو بولماقله برابر، هیئت عمومیەسیله قناعتلندیریجی بیر تص
صایمیور.

چونکه بو تصنیفده اولا اویغور لهجەسی ایله سایان و آ
لهجەسی بیر غروبه صوقولمشدر؛ حالبوکه ئەتنولوژی نقطهٔ نظر
بو لهجەلر بیر بیرینه باغلی دەگیلدر؛ بوندان باشقا دوغر
دوغرییه اویغور لهجەسیندەن نشأت ایدن «قومول» و «آ
شیوەلری باشقا غروبه ادخال ایدیلمشلردر.

ثانیاً «قاراقالپاق» و «باشقورد» و باشقا شیوەلرینڭ بیر
توپلانماسیدا دوغری دەگیلدر؛ چونکه قارا قالپاقلار اورتا آ
«وولغا»دان گەلدیلەر، بونلاری اسکی باشقورتلارله قاریشدی
ممکن دەگلدر. وامبەرینیڭ فکرنجه لهجەوی خصوصیتلر،
خلقڭ عرقی منشأنی گوسترەمەز.

وامبەری أوز طرفیندان شویله بیر تصنیف تکلیف ای
1) جنوبی سبیرشیوەلری 2) شرقی تورك شیوەلری. بو
دوقوزیوزیللیك « قوداتقوبیلیك » متنلەرینڭ گوستردیگی گ
اویغورجادان نشأت ایدیور، و«تیانشان»دان آدریاتیقدگزینەقدر اوزانیو
بو غروپ باشاوجا قیرغیز، أوزبەك، تورکمەن، و عثمانلی له

لرندەن ترکب ایدیور. 3) قارشیق شیوەلر غروپی. بونلاردا سبیر شیوەلەرینك خصوصیتلەری داها چوق اولمقله برابر، شرقی ترك شیوەلرینك تأثیریدە پەك آچیق گورولیور: باشقورد، قازان، نوغای، قریم-تاتار.. شیوەلری بو صویداندر.

«ن. آ. آریستوف [1]) » پەك دوغرو اولاراق، وامبەرینك رادلوف تصنیفنە قارشی یاپدیغی اعتراضی، پرەنسیپ اعتباریلە حقسیز بولیور. حقیقتە ئەتنیك عرقی مسئلەلرلە لسانی خصوصیتلری بیر بیرینە قاریشدیرماق هیچ بیر زمان دوغرو اولاماز. ئەتنولوغلار لسانی خصوصیتلرە تابع اولامایاجقلاری گیبی، لسانجیلردە عرقی خصوصیتلرلە موازی اولاراق ایشلەیەمەزلر. عرق باشقا، لسان داها باشقا اولدیغنی نظر اعتبارە آلماماسی دولاییسیلە وامبەری، قونقرەت صورەتدە تکلیف ایتدیگی تصحیحلردە بلکە حقلی اولدوغی حالدە پرەنسیپ اعتباریلە تمامیلە حقسیزدر. اونك بو صوی تصحیحلرندەدە بویوك بیر اساس گورمەك ممکن دەگیلدر. چونکە سبیر تورکلرندەن باشقا، بوتون تورکلەریك اویغورلاردان نشأت ایتمەسیدە نە تاریخی، نەدە عرقی دلیل و علامتلەرلە تایید اولونمیور.

«ن. ف. قاتانوف – «Н. З. Катанов» قازان دارالفنوننده 1894دە اوقودوغی گیریش محاضرەسندە تورك شیوەلەرینك تصنیفی أوزەرندە آیریجا دوریور. [2]).

قاتانوفك فکرنجە تورك شیوەلری دورت غروپە آیریلیر: 1) شمال، 2) جنوب، 3) اورتا یاخود مرکز، 4) شرق.

---

[1]) Заметки об этническом составе тюрк племемен и т. д, Стр. 452-456· (Живая старина Выпуска 1. 1896.).

[2]) Этонографичесский обзор турецко-татар. племен, Казань, 1894.

شمال غروپپاسینا «اوی» حوضه‌سی تورکه‌رنیڭ شیوه
گیریور؛ جنوب غروپپاسینا «تاوریدا» یاریم آداسی، بالقان. کو-
آسیا، فلسطین، افریقانیڭ شمال-شرقی قسمی، ایران و قاف
تورکه‌رنیڭ شیوه‌لری گیریور. اورتا و یاخود مرکز غرو
وولغا حوضه‌سی، روس وچین تورکستانی (شرقی وغربی تورک
تورکه‌ریڭ تورکمه‌نلر، قارا قالپاقلار، أوزبگله‌رڭ شیوه‌لری گیر
نهایت شرق غروپپاسینا: قیرغیز-قازاقلار، دیقوقامه‌ن قیرغیزلا
تومسق، یه‌نیسه‌ی، ایرقوتسق غوبرنیالاری تورکه‌ری، قارا قا
شمالی موغولستاندا اوتوران اوریانخای‌لار ویا قوتلاریڭ شیوه
گیره‌ر.

«ن. ف. قاتانوف- Н. Ф. Катанов» «اوریانخای د
ыт исследования урянхайскаго языка- تدقیق تجربه‌سی
نامیله 1903 سنه‌سینده نشراولونموش قوجامان، لاکن سطحی أثرینده
تاریخی، قرق دورت جانلی، معاصر شیوه گوستریور. [1]).

تاریخی شیوه‌لر شونلاردر: 1 - اورخون (کوك تور
2 - اویغور، 3 - قومان پولووه‌تس، 4 - چغتای، 5 - سلج

معاصر شیوه‌لر، آشاغی-یوقاری بوتون معلوم اولان بویوك
کوچوکلی شیوه و لهجه‌لرڭ جدولیدر:

1 - آذربایجان، 2 - آلتای، 3 - بارابین (بارابین سته‌پ
تاتار شیوه‌سی)، 4 - باشقورد، 5 - به‌لتیر (یه‌نیسه‌ی)، 6 -غاغ
7 - قوموق، 8 - تورکمه‌ن، 9 - ایشیم (طوبول غوبه‌رنیا
10 - قازاق-قیرغیز، 11 - قازان‌تاتار، 12 - قاماسین (یه‌ن
غوبه‌رنیاسی) 13 - قارا قیرغیز، 14 - قاراغاس (ایرقوتس
15- قریم - قارائیم، 16 - قارامان، 17 - قاچی (یه‌نس

---

[1]) Опыт исследования урянхайск. Казань, 1903.

18 ـ كاشغار، 19 ـ قويبال (يەنيسەى) 20 ـ قريم تاتار، 21 ـ قزيل (يەنيسەى)، 22 ـ كيوئەريك (تومسق)، 23 ـ ماريوپول ـ غرەق، 24 ـ مەشچەر، 25 ـ نوغاى، 26 ـ ساغاى (يەنيسەى)، 27 ـ سارت، 28 ـ تارانچى، 29 ـ تار، 30 ـ طوبول، 31 ـ تورى، 32 ـ تيومەن، 33 ـ تولوس، 34 ـ تەلەئوت، 35 ـ تەپتەر، 36 ـ تورك ـ عثمانلى 37 ـ تورفان، 38 ـ اوفا تاتار، 39 ـ هامى، 40 ـ خداوندگار، 41 ـ شور 42 ـ يار كند، 43 ـ ياقوت، 44 ـ چەرنەوو. طبيعى بو جدول بير چوق جهتاردن نقصانليدر. بير طرفدان بير چوق، لسانيات جهتدەن اهميتلى شيوەلر بو جدولە گيرمديگى، گبى، ديگر طرافدان بير چوق اهميتسز شيوەلردە مستقل لهجەلرلە يان يانا ديزيلميشلردر. بونوگلە برابر، ديەلە كتولوژى تدقيقاتى ايلريلەديكجە بو جدولدە گوستريلن شيوەلرڭ صاييسى آرتاجاقدر.

أوز زمانيندا اولدوقجا بويوك مراقى جلب ايدەن تورك تاريخنە عائد أثرلريلە تانينميش اولان فرانسيز عالملريندەن «لەئون قاهون ـ Lèon Cahun»، «آسيا تاريخنە مدخل» ناميل يازديغى أثريندە [1]) تورك شيوەلرينڭ أوز آرالاريندا كى مناسبتنە سوز دوشورەرەك بونلارى أوچ غروپدا توپليور:

1) غرب غروپى بورايە: عثمانلى، آذرى و ايران توركەرينڭ شيوەلرى گيرەر.

2) ايكنجى غروپە: چيغتاى، اوزبك، روسيە تاتارلارى، سبير تاتارلارى، كاشغر، توركمەن، قيرغيز، آلتاى، تارانچى و قريم، ليتوا قارائيملەرينڭ شيوەلرى گيرەر. بو غروبڭ آتاسى «اويغور» ديليدر.

---

[1]) Introduction à l'histoire de l'asie,α1896 стр. 34-35

3) شمالده یاقوت و اونڭ ده گیشمش شکللریندەن عب
اولان شیوەلر بولونور.

آریستوف، یوقاریدا ذکر ایدیلمیش أثرینده آقادەمیك «رادلوف
تصنیفنی آلاراق، اونڭ دیل جهتدەن بولدیغی غروپلاری، ئەتن
عرق جهتدەنده دوغری بولیور. آریستوفا گوره بوغروپلا
ئەتنولوژی جهتدەن قاراقتەریسکلری شویلەدر [1]):

شرق غروپپاسینا گیرەن آلتای و سایان تورکلری، ئەسکی تورکل
یوردلارنیدا اوتورماقله برابردیل و عرق جهتیندن ئەسکی تورک
الڭ زیاده تمثیل ایدەن خلقلاردر. بونلار آنجاق، بیر در
قدر «صامویەد» و «یەنیسەی» خلقلاری ایله قاریشمشلردر.

ایکینجی، غرب غروپپاسی نه گیرەن تورك خلقلاری، «آلتای»
چیقوب اولا «دینلین» و صامویەد خلقلاریله قاریشمیش، صو
شمال-غربی اولکەلرینه واصل اولدیغی زمان، باشلوجا «فین-او
قبیلەلریله تماسده بولونموشدر. غربه گیدیلدیکچه بوغروپپایه گ
خلقلاریڭ عرقی قاریشیقلغی آرتماقدادر. بوغروپپایه گیرەن خلق
مختلف عرقی عنصرلردان ترکب ایتمیش بیر «قونغلومەرات-خلی
کیبی درلر که بو خلیطەنیڭ میدانه گەلمەسینده بیرچوق تاریخی ع
رول اوینامیشلردر.

الڭ کثیف عرقی خلیطەیی وولغا بویی تاتارلاریندە، نوغایل
و صوگرا «باشقورت»لاردا بولیورز. «قازاق-قیرغیزلار» بونلارا گ
داها آز، «قارا-قیرغیز»لار بوندان‌دا آز درجەده خارجی ت
معروض قالمیشلاردر.

اوچونجی، اورتا آسیا غروپپاسینا گیرەن خلقلاردا داها
شرقی-ایران قانڭ بولونماسینی قاراقتەریستیك بیر چیزگی اولا

---

[1]) Живая старина, 1896, 455-456.

آلا بیلورز. بورادا آز-چوق «تبت»أثیرینی گوز او گونده توتمالیدر. بو تأثیرلره قاپیلمادان اول‌ده اورتا آسیایه گه‌له‌ن تورك عنصری دورلو قبیله‌لره منسوب‌ایدی.

«تیان-شان» شرقی واورتا وادیله‌رینده«اویغور»، «چوی»خلقلرینه کاشغاردان «قارلوق»، غربی تورکستاندا اولا «ساغای»، «قاگنلی» و«قارلوق»خلقلارینه، صوگره أوزبکلره- که‌بو نلرك ترکیبنده‌باشلوجا قپچاق، نایمان و آرغین قبیله‌لری وارایدی-منسوب‌دیلر.

جنوب غروپپاسینا گیره‌ن خلقلار، باشلوجا قاگنلی، بیر درجه‌یه قدر قپچاق عنصرلرینده‌ن ترکب ایتمه‌کله برابر ایران، بالقان، کوچوك آسیا خلقلارینك عرقی جهتده‌ن قوتلی تأثیری آلتیندا بولوندیلار.

«آقاده‌میك قورش-Акад Корш»، رادلوفك یالیگز صوتی اساس أوزه‌رینه قورولموش اولان تصنیفی‌ایله قناعله‌نمه‌یه‌رەك بیرده «شکلی-مورفولوژیك» اساس اولاراق تورك-تاتار شیوه‌لرینی بو نقطهٔ نظردان تصنیف ایتمه‌ك تجربه‌سینده بولونموشدر. بو سورتله «قورش»دا دورت غروپ میدانا گه‌لمشدر:

I — شمال غروپی‌در که بو غروپه گیره‌ن شیوه‌لرده a) سوز سو گوندا کی «غ-г» سه‌سینه قارشولیق قیصا „y“ سه‌سی بولونیور. تاغ-تاو: таг — тау گیبی в) فعللرده زمان حاضر صیغه‌سی تصویری صورتده، بیر ظرف و بیرده متمم، تصویری فعللرده‌ن بیریسیله، یا خود بونسیز میدانا گه‌تیریلور: «که‌له‌تورور-مه‌ن» (گه‌لیورم).

II شرق غروپی. بو غروپه گیره‌ن شیوه‌لرده: a) بتون وضعیتلرده «غ-г»سه‌سی قالیور. b) فعللرك زمان حاضر صیغه‌سی «ر-p» شکلجیسی‌ایله میدانه گتیریلور: «که‌لور-مه‌ن».

III— غرب غروپی. بو غروپنك شیوەلرینده صائتەل
صوڭرا «غ- г»سەسی، دوشەر: «قالغان-قالان» в) فعللرڭ
حاضر صیغەسی «ر-р» شکلجیسی ایله میدانا گەتیریلور.
بوندان باشقا «قورش»، بیرده قاریشیق شیوەلر غروپی آیر
بودا أوز صیراسیندا ایکی یاریم غروپه آیریلور [1]).

«رادلوف»ایله «قورش»ڭ اصوللرینده و پرینسیپلرینده بولنان آیر
رغماً رادلوفداکی «جنوب»غروپله قورشداکی «غرب» غرو
همان بر بیرینڭ عینیدر.

صوڭ سنەلرده «رادلوف»ڭ تصنیفنی اساس و «قورش»
یاردیمجی آلاراق پروفەسور «صامائیلویچ»، بعضی متممل، ع
لرله بیر درجەیه قدر بو ایکی تصنیفی بیرلەشدیرمه گه چالشمش
بونوڭله برابر، پروفەسور صامائیلوویچده یالیگز صوتیاس
حرکت ایتمشدر. بو صورتله پروفەسور صامائیلوویچ آلتی
بولمشدر [3]). تاریخی بولغار غروپیندان باشقا جانلی شیوەلرغرو
أوچ علامتله أشارت ایتمه گەدر: صوتی، قومی و جغرافی.

I— «р»غروپدر، یا خود «بولغار» غروپی. بو غ
پروفەسور صامائیلویچ چوواش و اونڭ جدی اولان «
دیللرینی آلیور. معلوم اولدیغی أوزره، تورك-تاتارشیوەلرین
«з - ز»-ەسینه قارشولیق ئەسکی بولغار و چوواش دی
,р-ر»سەسینی بولیورز. قیز-خەر хер طقوز-طخر аq
دیگر طرفدان «آزاق-اياق-اوراуpal»

Классификация турецких племен по языкам,
графическое обозрение, кн. 84-85, Москва 1910
Некоторые дополния к. классификаций туре-
языков Петроград, 1922.
Там-же: стр. 15.

II — «Д» غروپ، اويغور، يا خود شمال-شرقى غروپى. بوراده، بحث ايتمه كده اولدوغمز تصنيفك صاحبى (د-ز-ى سه‌سى ده‌گيشمه‌سينى آليور. مثلا: (Д(т)з(с), й آداق-آتاق-آزاق-آياق؛ قود-قوت-قوس-قوى.

بو صورتله بتون تورك-تاتار شيوه‌لرى ايكى غير مساوى غروپه آيريليور: د-غروپ، ى غروپى. د-غروپه تاريخى شيوه‌لردن: اورخون، اويغور؛ جانليلردان: سويوت، اوريانخاى، قاراغاس، سالار شيوه‌لرى گيريور. پروفه‌سور صامائيلوويچ، «د-ت-ز» علامتلرينى طوپدان شرق غروپينك قاراقته‌ريستيكى اولاراق آلديغيندان شرق غروپينده اوچ ياريم غروپ ميدانا گه‌لير: د-ياريم غروپى، ت-ياريم غروپى، ز-غروپى.

د- ياريم غروپينه گيره‌ن تاريخى و جانلى شيوه‌لرى يوقاريدا گوستر ديك. ت-ياريم غروپينه ياقوت ديلى. ز-ياريم غروپنه ايسه: صاريغ-اويغور، قاماسين، قويبال، ساغاى، قاچى، به‌لتير، شور، قيزيل، كيوئه‌ريك شيوه‌له‌رى گيره‌ر.

III — «تاو» غروپ، قپچاق، ياخود شمال-غربى غروپى صوتى جهتده‌ن «تاغ-تاو» ده‌گيشمه‌سينه‌دايانان و تاريخى شيوه‌له‌ردن «قپچاق» شيوه‌سينى بو غروپه گيره‌ن آتاسى گيبى تلقى ايده‌ن پروفه‌سور صامائيلوويچ، بو غروپك حدودينى آلتايدان قريما سيبيرده‌ن پاميره قدر گوسته‌ريور. صامائيلوويچ، عينى زماندا بو غروپك اوچ ياريم غروپه آيريلماسينى تكليف ايديور: بيرينجى ياريم غروپه آلتاى، ته‌له‌ئوت، قاراقيرغيز شيوه‌له‌رى گيره‌ر كه بونلارك علامت فارقه‌سى «توو — туу, тоо» (داغ) شكليدر؛ ايكينجى ياريم غروپه‌ايسه قوموق، قاراچاى، بالقار، قارائيم و تاتار شيوه‌لرى، نهايت أوچونجى ياريم غروپه

قیرغیز قازاق، نوغای شیوه‌لری گیره‌ر. بو صوڭ یاریم غروبی «موغولدان صوڭ— ПОСЛЕМОНГОЛЬСКИЙ »، بیرینچی ایکی یاریم غروبی‌ایسه، پروفه‌سور صامائیلوویچ «موغولا قادار— ДОМОН-ГОЛЬСКИЙ تسمیه ایتمه کده‌در.

IV— «تاغلیق» غروپ، چغتای، یا خود جنوب—شرق غروپی. باشقا شیوه‌لرده «لی»شکلینده بولونان شکلچی بو غروپه گیره‌ن شیوه‌لرده «لیق—لیك» شکلینده بولنیور. باشقا شیوه‌له‌رده «تاو، داغ. . .» شکللرینده راست که‌لدیگمز سوزله‌ر بو غروپپانیڭ شیوه‌لرینده «تاغ»شکلینده بولنیور. بو غروپه چینی و یا خود شرقی تورکستانیڭ بوتون تورك شیوه‌له‌ری، (یالیگز صاریغ وسالار شیوه‌لری مستثنا) «سارت»نامی آلتینده یوروتوله‌ن غربی تورکستان شیوه‌له‌ری (خیوا—سارت شیوه‌سی مستثنا اولماق‌اوزره) فرغانه، تاشکه‌نت، سمرقند حوالیسینڭ أوزبك شیوه‌لری و بیر درجه‌یه قدر بخارا تورك شیوه‌سی.

بونوڭ ئه‌سکی شکلی، تاریخی منشأی اولاراق» چغتای »شیوه‌سینی آلیور. بو غروپ ایکی یاریم شعبه‌یه آیریلیور: a) آصل چغتای، в) چولیم، آبی و چه‌رنه‌وو شیوه‌له‌ری. بو غروپه گیره‌ن خلقلار شرقی و غربی تورکستاندا، ماورای بحر خزر(زاقاسپی)ئولکه‌سینده، طومسکی غوبه‌رنیاده.

V—«تاغلی» غروپ، قپچاق—تورکمه‌ن، یا خود «اورتا» غروپ. بو غروپه خیوه أوزبك، سارت شیوه‌لری گیریور. بو غروپپا بیر طرفدان شمال—غربی، دیگر طرفدان، جنوب—غربی شیوه غروپلاری‌ایله تماسدا بولوندوغی ایچون «اورتا غروپ» تسمیه ایدیلیور.

VI— «اول» غروپ، تورکمه‌ن، یا خود جنوب—غربی

غروپی. بو غروپه گیره‌ن شیوه‌لرده اڭ بیرینجی قاراقته‌ریستیك چیزگی اولاراق «اول-بول»ده گیشمه‌سی آلنیور. بو جهتده‌ن بو غروپ حقیقتاً بوتون باشقا تورك-تاتار شیوه غروپلاریندان آیریلوب چیقیور. بو غروپا خوارزم (خیوه)، بخارا، افغان تورکستانتك، تورکمه‌نیستان، تورکستان، آذربایجان، آسترآباد خوراسان و ایرانیك بعضی دیگر ولایتلری، آذربایجان، أرمنستان، گرجستان جمهوریتلری، آنادولی، شمالی سوریه، حوالیسی ایله برابر استانبول، بالقان یاریم آداسی، به‌سارابیا، جنوبی قریم، قوما ساحلی سته‌پله‌ری (شمالی قافقاس-ستاوروپول تورکمه‌نله‌ری)، آستراخان (ینه تورکمه‌نله‌ر)... بوغروپه گیره‌ن شیوه‌لرده شویله‌شه‌ن خلقلرك گه‌نیش وطنیدر.

بوندان باشقا «به‌ره‌زین-Березин» ڭ: Recherches sur les dialectes musulmans, Systüme des dialectes turcs„ نامیله 1848 ده «قازان»ده نشر ایتدیگی أثرینده، مجار تورکولوغلریندان پروفه‌سور «یولیوس نه‌یمه‌ت» - گوشه‌ن» Gësehcn کلیاتیندا 1917 ده نشر ایتدیگی „Türkische Grammatik" نامینداکی اثرینده تورك شیوه‌لرنیك تصنیفی ایله اوغراشماقدادرلار.

پروفه‌سور «نه‌یمه‌ت-Nèmeth» «ی - س»صوتی ده گیشمه‌سینی أساس آلاراق بتون تورك-تاتار شیوه‌لرینی ایکی غروپه آیرماقدادر: I- «س» غروپی، II- «ی» غروپی. بیرینجی غروپه یاقوت و چواش دیللری، ایکینجی غروپه قالان بوتون تورك-تاتار شیوه‌لری گیره‌ر.

یاقوت ایله چواش آراسیندا حقیقتاً بیر چوق جهتلرده‌ن عمومی چیزگیلر اولماقله برابر، داها چوق طرفلردان آیریلیق واردر. بونوك ایچون بو ایکی دیلی بیر تیپ آلتینه توپلاماق دوغری اولماز ایکینجی، ی-تورك غروپنه گه‌له‌جك اولورساق، یاقوت و چواش

دیللرینده راست گەلدیگمز سوز باشی «س»سەسینه قالان شیوەلرده «ی»سەسی قارشی گەلمەدیکنی بوقاریدا محمود کاشغریدەن گەتیردیگمز پارچالاری گوزدەن گەچیرەنلەر، یاخو بو أثریمزك صو گونا علاوه ایتدیگمز مثللرله تانیش اولانلار، تسلیم ایدەجکلردر. بوندان باشقا «آلتای» دان «آدریاتیك» دگزینه قدر بوتون تورك شیوەلرینی بیرغروپ ایچینده توپلاماق، هر حالده بو شیوەلر آراسینداکی مناسبتی قارشولیقلی یاقلاشما و آیریلما خصوصیتلرینی نظر اعتباره آلماق و دیاله کتولوژی میداننده قارشومیزدا دوران مسئلەلری حل ایتمه کدەن اوزاقلاشماق دەمه کدر.

بونو گله برابر، بوتون شیمدی‌یه قدر صایدیغمز تصنیفلر اساسی و تالی قصورلره مالکدر. نیته‌کیم ایلمینسکی، صاماٸیلوویچ گیبی تورکولوغلارك اوزلری‌ده تورك-تاتار شیوەلرینی تصنیف ایشنك نهایتله‌نمەسی ایچون تاریخی و مقایسەلی تورك صرفنك بتون اساسلاریله میدانا گەلمەسی لازم‌اولدیغی فکرارینده‌درلر.

بیرینجی تورکولوژی قورولتاینده طرفمزدان اوقونان «تورك شیوەلرنیك مناسبتی» موضوعلی معروضەده شو جهتلره قورولتاییك نظر دقتی جلب ایدیلمشدر:

1 — چوق دفعەلر تورك شیوەلرنیك تدقیقی باشقا ساحەلرك آیدینلاشدیریلماسی، بیر تاقیم تاریخی، اقتصادی و سیاسی مسئلەلرك حل ایدیلمەسی ایچون تالی و یاردیمجی بیر ایش اولاراق تلقی ایدیلمشدر.

2 — تورکولوغ-لسانجیلر هنوز آیری-آیری شیوەلرك تدقیقندان ایلری‌یه گیدوب بونلاری مقایسەلی صورتده موضوع بحث ایتمەك جهتنه یاناشامامقدادرلر.

3 — تورك-تاتار شیوەلرنیك تصنیفی ایچون شیمدی‌یه قادار یازیلمیش اولان سطرلرده، بیزم فکریمزجه، باشلیجه شو قصورلار واردر:

a) یالیگز صوتی جهته اهمیت ویریلیور.
в) تاریخی خصوصیتلر و معلومات دقته آلینمیور.
c) بیر تاقیم مختلف پره‌نسیپلر بیربیرینه قاریشدیریلیور.

(Стен. отчет. стр. 100) بو جهتلرك تورکولوژی قورولتایی طرفندان گرگی قدر نظر اعتباره آلندیغی، قورولتاییك بوخصوصده قبول ایتدیکی شو قرارلاردان‌دا گورمه‌ك ممکن‌در:

1— هر دیل و شیوه آیری-آیری تدقیق ایدیلمه‌لی و بونلارك مفصل، ده‌ره‌ن تدقیقلر أوزرینه ترتیب ایدیلمیش لغت و علمی صرفلری میدانا گه‌تیریلمه‌لی‌در.

2— تورك دیللری و شیوه‌لرنیك تاریخی — مقایسه‌لی صرفنی، مقایسه‌لی اشتقاق لغتنی و تصنیفنی وجوده گتیرمه‌ك‌ایچون لازم گه‌له‌ن حاضرلیقلر گوروله‌لیدر.

(Стен. отчет тюрколог. сезда, стр. 401)

ЭТНО-ГЕОГРАФИИ Л.Г.У.

باشلوجا تورك-تاتار شیوه‌له‌ری.*

چواش-یاقوت-سبیر و آلتای-یه‌نیسه‌ی-اوریانخای-قازاق و قیرغیز-شرقی تورکستان-تورکستان-اورال و وولغا بویی-قافقاس-جنوبی روسیه-کوچوك آسیا-

بورادا باشلوجا تورك-تاتار شیوه‌لری، داها دوغروسی بو شیوه‌لرده سویله‌شه‌ن تورك-تاتار خلقلری، بونلارك منشأ وحدودلری تقریباً صاییلاری حقینده اوقویوجی‌یه مختصر معلومات ویرمك فکرینده‌یز. بو معلومات یالیکز جانلی شیوه‌لری گوز اوگونده طوتاراق ویریله‌جگینده‌ن بو خلقلرك تاریخی حیاتلری اوزه‌رینده دورماغا حاجت یوقدر.

I - چواش:

بو دیلده سویله‌نه‌ن انسانلار ئه‌سکی قازان «اوفا» «سیمبیر»، «صامارا»، «صاراتوف» و «اوره‌نبورغ» غوبه‌رنیالارینده و قسما باشقردستانده یاشیورلار.

چوواشلار حقینده روس و عرب سیاح و مورخلرینك ویردیگی معلومات، قطعی و آچیق بیر نتیجه چیقارمغه کافی ده گیلدر. بونلار «برطاس» بجار-موژار»، بولغار»، «سوار»... خلقلریندان بحث ایدیورلار عالملرینك اکثریتی بو گونگی چوواشلارله اسکی بولغارلارك بیرلیگی فکرینده دورماقدادرلار.

آقاده‌میك «رادلوف»، «قونیك»، پروفه‌سور «صامائیلوویچ»، «آشمارین» بو فکرده بولونیورلار.

یوقاریدا گوردیگمز کیبی پروفه‌سسور «صامائیلوویچ» بوکونکی چواش دیلی ایله دونکی تاریخی بولغار دیلنی بیر غروپایه صوقیور. نیته کیم «محمود کاشغری» «بلغار و سوار» دیلینی بیر یه‌رده گوسته‌ریور. دانیمارقا عالمی «و. غره‌نبه‌ك ـ В. Гренбек»، 1902 سنه‌سینده یازدیغی اثرنده، فین عالمی «ك. رامسته‌د» «فین اوغور» ژورنالینك اوتوزسکزنجی جلدینك بیرنجی نومراـ سینداکی مقاله‌سینده چوواشلارك تورك‌ـتاتار خلقلریندان و بونلارك دیللری‌ده تورك‌ـتاتار دیللرینده‌ن اولدیغنی ادعا ایدیورلر.

«و. و، رادلوف» «فونه‌تیك» نامینداکی أثرینده چواشلارك صوڭرادان تورکه‌شمیش فین‌ـاوغورلار اولدیغنی ایلری سورـ ه‌کده‌در. (فونه‌تیك، صحیفه: 88 91). رادلوفه گوره بو «تورکه‌شمه» أوچ آیری دورده میدانا گه‌لمیشدر:

1 ـ نجی دورده تورك تاتار دیللرینك «a» سه‌سی، «ы» شکلینده آلینمشدر. مثلا: قارین؛ garyn ـ خیرام، хырам،

2 ـ نجی دورده تورك تاتار دیللرینك «a» سه‌سی، چواش دیلینده «у» اولاراق آلینمشدر. مثلا: قارینداش، garyndaз خورانتاش، хуранташ.

3 ـ نجی دورده تورك‌ـتاتار دیللرینك عینی «a» سه‌سی، چواشلارادا «a» اولاراق گه‌چمشدر. چونکه بو زماندا چواشلارا آرتیق او درجه تورکه‌شمشدر که دوغریدان دوغرویا تورك تاتار «a» سه‌سینی اولدیغی کبی تلفظ ایده بیلمشلردر. مثلا: قاژیق‌ـ «Кажик» (قاشیق)، قاشقیر ـ Кашкыр (قورد)، «پازار ـ пазар». «ن. ن: پوپه ـ Н. Н. Поппе»، «چواش و تورك‌ـتاتار دیللرینك یاقینلیق مناسبتلری حقینده ـ “О dодственных отно- шениях чуваш. и тюрко-тат. языков” نامیله ـ 1925 ـ سنه ـ

سینده نشر ایتدیگی أثرینده چواش دیلینڭ ئەسكی بولغ
ایله صیقی یاقینلیغینی طانیور: حتی چواش دیلینی دوغری‌دان
ئەسكی بولغارڭ یڭی شكلی‌صاییور. بونوڭله برابر «پوپە» گو
وگركسه چواش دیلینی «موغول» ایلە تورك‌ـتاتار دیلی
قوییور. و چواش دیلی توركجەنیڭ، تورك‌ـتاتار دیلینڭ تـ
اول «آنادیل ـ праязык»دەن آیریلمیش اولاراق تصور
و بو صورتله چواش دیلنی «توركدەن اول ецкий
صاییور .

«پوپە»نیڭ، باشقا توركولوغلارڭ فكرلرینە، یاخود
اولدوقچا قیمتلی تدقیقاتنە دایاناراق ایلەری سوردیگی
شو نقطەلردە توپلاماق ممكندر:

1 ـ چواش دیلی، اسكی بولغارجەنیڭ دوامیدر.

2 ـ چواشچا، باشقا تورك‌ـتاتار دیللریندەن زیادە، م
یاقیندر .

3 ـ بناًعلیه چواشچا، تورك‌ـتاتار شیوەلریندەن زیادە
تورك‌ـتاتار دیلینیڭ خصوصیتارینی صاقلامیشدر.

4 ـ عینی سببدن چواشچا فین‌ـاوغور و تورك‌ـتاتـ
دە گیلدر.

5 ـ چواش دیلی، تورك‌ـتاتار دیلیندەن اول آنادیلدەن آیر
یعنی چواشچا توركجەدەن اول تشكل ایتمیشدر.

«پوپە»نیڭ باشلوجا دلیلی موغول، ئەسكی بولغار و
آراسیندا مشترك اولان «ر، p‌ـز، з» و «ش‌ـل» دە گیش

مثلا:

1) (ز ر)، تورك‌ـتاتار	موغول	چواش
بوزاو، بوزاغی‌ـ (buzary)،	birari،	пару

2) یاش–jaш ، nilbusun Çул
تاش– taш، cila run Тул

بوپپه ، بونلاردان باشقا، یوقاریدا ذکر اولونان أثرینده، حائته‌لر خصوصنده‌ده عینی صورتله موغول، تورك–تاتار، چواش دیللری آراسیندا مقایسه‌لر یاپاراق، بعضی صوتی ده‌گیشمه‌لرده چواشجانیڭ موغولجایا داها یاقین اولدیغنی گوسته‌رمه‌که‌ده‌در.

بونوڭله برابر، پوپپه‌نیڭ بو یولداکی نتیجه‌لرینه بعضی قوتلی اعتراضلار یاپیلا بیلور. بیر کره «ش–ل»، «ر–ز» ده‌گیشمه‌سی تورك–تاتار شیوه‌لرینڭ ایچینده‌ده موجوددر. ایکینجی درجه‌ده موغولجا ایله چواشجا آراسیندا بولونان عمومی خصوصیتلر قدر، تورکجه ایله موغولجا آراسینداده بولنیور. عینی صورتله چواشجا پوپپه‌نیڭ‌ده اعتراف ایتدیکی کیبی، صوتیات وشکلیاتی ایله نقطه‌سی نقطه‌سینه تورك–تاتار دیللرینکینه اویغون اولوب، موغولجا ایله چواشچا آراسینداکی مشترك نقطه‌لرچواش دیلینڭ اساسی قاراقته‌ریستیگنی تشکیل ایده‌مه‌ز.

موغولجا ایله تورکجه آراسینداده، چواشچه ایله موغولجه آراسیندا اولمایان بیرچوق مشترك خصوصیتلر موجوددر. بونلارڭ بیر چوقلری حقینده اقتباس–آلما ده‌نیله بیلسه‌ده بوتون بویله حادثه‌لری اقتباس اساسی ایله ایضاحه قالقیشماق البته یاڭلیش اولور. موغولجاایله تورکچه آراسینداکی مناسبت گرگی کیبی، ایضاح ایدیلمه‌دیگی کیبی اورخون کتابه‌لری، لسان اعتباریله. ئه‌سکی تورکجه‌نیڭ بتون قاراقته‌ریستیگنی ویره‌ن آبده‌لر صاییلاماز. بزیم فکریمزجه چواشچایی آیری بیر شیوه، یاخود لهجه گیبی، ده‌گیل مستقل بیر تورك دیلی گیبی آلمق دوغری اولور. بوگونکی تورك شیوه‌لری ایله، اورخون کتابه‌لرینڭ دیلی ایله چواشچا آراسیندا بعضی أساسی آییرمالار بولوندوغینی

قبول ایتمه‌که برابر بو دیلی تورکجه‌ده‌ن اولکی دیل اولاراق قبول ایتمه‌گه و مغولجه ایله تورکجه آراسینا قویمغه کافی درجه‌ده حق و اساسمز اولمدیغی فکرینده‌یز. بویله نتیجه‌لره وارا بیلمه‌ك ایچون اولا ئه‌سکی، اورخوندان اولکی تورك دیلی، موغولجه ایله تورکجه آراسینداکی مناسبت و ئه‌سکی بولغارجه‌نیڭ منشأی حقینده قونقره‌ت، أطرافلی معلوماتمز اولماق لازم گه‌لیر، ئه‌سکی بولغارجایی محمود کاشغری گبی اون بیرینجی عصر مولفلرینڭ بیله تورکجه، تورك دیلی اولاراق گوسته‌رمه‌له‌ری‌ده دقته لایقدر.

عجبا بو گون چواشچادا بولدوغمز بوتون صوتی خصوصیتلر، ئه‌سکی بولغارجادادا وارمیدی؟ یوقسا بونلار داها صوڭراکی زمانلارا عائدمی؟ یوقاریدادا سویله‌دیکمز کیبی. بیر فاچ مغولجا ایله چواشچا آراسیندا عمومی خصوصیت بو جهتی حل ایتمه‌گه کافی صاییلاماز.

بوتون بو سویله‌دیگلریمزده‌ن اوقویوجی چواش دیلی و بو دیلده سویلیه‌ن چواش خلقنڭ منشأی وضعیتی اطرافیندا دوغان بیر چوق مسئله‌لرڭ هنوز چه‌زیلمه‌دیگنی و تورکولوژی ساحه‌سینداکی تدقیقله‌ر جدی صورتده ایلریله‌مه‌دیگجه، داها یاقین وقتلرده‌ده چه‌زیله‌میه‌جگنی آڭلاسا گرکدر.

چواشچا بزیم فکریمزجه قیرغیز- قازاق، اوزبك، یاقوت شیوه و یاخود لهجه‌لرینه گوره داها قاراقته‌ریستك، داها خصوصی چیز گیلره مالك اولماسی دولاییسیله آیری بیر دیل گیبی آلینا بیلسه‌ده، آنجق بو خصوصیتلره مبنی جانلی شیوه‌لزی او گره‌نیر، تورك دیله کتو-لوژیسی میداننده چالیشیرکه‌ن دیلی‌ده تدقیق دائره‌سینه چه کمه‌ك لازمدر.

چوواشلارڭ یاشادیغی ساحه‌یی یوقاریدا گوستره‌یشدیك‌ه بو گون

چوواشلار مختاریتلی چوواش جمهوریتنه مالك اولوب مرکزلری «چه‌بوکساری» شهریدر.

چوواشلارك صاییسی حقینده‌ده معین، قطعی بیر حساب یاپماق ممکن ده گیلدر. وامبه‌ری: 600,000 - آلتی یوز بیك قادار گوسته‌ریوردی. آریستوفدا 537,000 - به‌ش یوز اوتوز یدی بیك، بروقهاوز یه‌فروندا 800—900 سکز یوز - طقوز یوز بیك، «ژان ده‌نی - J. Deny»ده 843,000 سکز یوز قرق اوچ بیك، نهایت اون یدی سنه‌سی انقلابیندان صوڭرا بعضی غزته‌لر و عملی رهبرلیکلرده ینه سکز یوز بیك‌ده‌ن بیر آز آرتیق اولاراق گوسته‌ریلیور.

بولغار، چواش دیلینده‌ن قومشو، فین-اوغور خلقلرینك، مثلا ووتیاق، چره‌میس دیلینه، مجار دیلینه بیر چوق سوزله‌ر گیردیگی کیبی، چواش دیلینه‌ده اجنبی دیللرده‌ن بر چوق سوزله‌ر نفوذ ایتمیشدر [1]). چوواش دیلینی تحلیل ایتدیکمز زمان بورادا قومشو و اسلام تورك-تاتار خلقلرینك دیللرینده‌ن که‌چمیش عرب-فارس سوزله‌ری بولدغمز کیبی، صوك زمانلاردا داها زیاده آرتماقدا اولان روس سوزله‌ری بولیورز.

چواش دیلی حقینده شیمدی‌یه قدر یاپیلان تدقیقاته عائد اثرلر کتابمزیك بیبلوغرافی شعبه‌سینده بولوناجقدر. چواش دیلینده، انقلابدان صوڭرا موقوت غیر موقوت، ادبیات گورونمه‌گه باشلامیشدر. حرفلری اسلاویان-روس حرفلریدر.

II - یاقوت:

تورك-تاتار خلقلری ایچینده اڭ شرقی و شمالی منطقه‌لرده اوتورانلار شبهه‌سیز یاقوتلاردر. یاقوتلار باشلوجا «له‌نا - Лена»

---

[1]) Н. Ашмарин: Материалы для изследования чувашского языка-Казань, 1898г. (Введение).

نهری حوضەسينده اوتورماقله برابر، شرقدا «اوخوت» د گزينە، غربدە «يەنيسەی»ڭ آشاغی مجراسينا قدر اوزانيرلار. ياقوتلار أوزلەرينە «ساخا ـ Саха» ديورلار. «ياقوت ـ якут» سوزی ايسە، بعضيلرينڭ ظننە گورە، تونقوزلارڭ ياقوتلارا ويرديگی «ياقو، يەقو еку яку» سوزيندەن گەليور.

ايشتە بو «ساخا» آدينە و ياقوتلار آراسيندا بو گونە قدر گەزەن لەغەندالارا دایاناراق «ميللەر ـ Миллер» «آريستوف» كيبی بعضی عالملر بونلارڭ آصللری اعتباريلە «ساغای» قزل يار تاتارلاری، توركلەريندەن نشأت ايتديكلەرينی سويلەمە كدەدرلر. همان بوتون عالملر، ياقوتلارڭ جنوبدەن گەلديكلەرينە، هجرت ايتديكلەرينە قانع ايسەلردە بو گوچمەنيڭ نە وقت ميدانا گەلديگنی و نە كيبی سببلر آلتيندە، شرطلر ايچيندە وقوع بولدوغينی قطعی اولاراق گوستەرەميورلار؛ هر حالدە أون اوچونجی، اون دوردونجی ميلادی عصردان گەچ اولمايا جغی عموميتلە قبول ايديليور. چونكە اون يەدينجی عصردە روسلار گەلديكی زمان بورادا آرتيق ياقوتلار اساس اعتباريلە تشكل ايتمش بر حالدە بولونيورلاردی.

ياقوتلارڭ اسكان ايتديگی يەرلرڭ وسعتی «فرانسە»دان ايكی دفعە بيو كدر. آريستوفجە صايلاری 1885 سنەسی حسابنە گورە 219,866, 1891 سنەسيندە 221,776 «اوبەرهوممەر--Oberhummer» نەرەدەن آلديغنی گوستەرمەيەرەك 227,000، «ژاندەنی»دە همەن عينی مقداردا تعيين ايديوره

ياقوتلار، اسلاميتی قبول ايتمەدكدەن باشقا اونوڭ تأثيری آلتينادا دوشمەميشلەردر. ياللگز اون دوقوزونجی عصردان باشلاياراق، غايت ضعيف صورتدە، روسلر واسطەسيلە خريستيانليق نفوذينە قاپيلمشلاردر. عقيدەلری اعتباريلە بو گوندە ياقوتلارڭ همان جملەسی اسكی كوچبە توركلرڭ دينلری اولان «شامانلق» دينندەدرلر.

دیلله‌ری «ی‌ـس» حادثه‌سیله بوتون تورك‌ـتاتار شیوه‌لرینه‌قارشی جواش دیلینه یاقینلاشساددا «ز‌ـر» حادثه‌سینك یوقلیغی ایله بوندان‌دا آیریلور. باشقا جهتلرده‌ن «ی»‌لی تورك شیوه‌لرینك صیراسینا گیره‌ر، بونوك ایچون همان بتون یاقوتشنا‌ـلار، بو دیلیك باشقا تورك تاتار شیوه‌له‌رینه آشنا اولان آدام طرفینده‌ن به‌ش‌ـآلتی آی ظرفیندا او گره‌نیله بیلدیگینی یازماقدادرلار. یاقوت دیلی خلق ادبیاتنك گه‌نیشلیگی، افاده قوتنك بویوکلیگی ایله بوتون سیبیریادا روسلار، تونغوزلار و باشقا خلقلار آراسیندا عمومی دیل خدمتنی گورمه کده‌در.

آقاده‌میك «رادلوف»، یاقوتلاری صوگرادان تورکله‌شمش اجنبی خلقلاردان صاییور و بوگا دلیل اولماق اوزره‌ده بیر طرفدان یاقوت دیلینك باشقا تورك ـ تاتار شیوه‌لریندن اهمیتلی درجه‌ده آیریلماسینی، دیگر طرفدان‌ده بو دیلده اسکی تورك‌ـتاتار دیلینه عائد خصوصیتلرك بولونماماسینی گوسته‌ریوردی [1]

حالبو که «ن. ن. پوپه»‌نیك په‌ك گوزه‌ل گوسته‌ردیگی گیبی یاقوت دیلینده ئه‌سکی تورك‌ـتاتار آبده‌لرینده، مثلا اورخون و اویغور دورلرنده راستـ گه‌لدیگمز بیر چوق «آرخا ئیزم‌ـئه‌سکیلیك»‌لره راست گه‌لیورز [2]. بونوك ایچون یاقوتلار حقینده، چوق ئه‌سکی زمانلاردا، داها معین دیه‌جه‌ك اولورساق، اسلامدان اول عمومی تورك‌ـتاتار یوردیندان آیریلمیش و بو زماندان صوگرا اوز دیلینی مستقل صورتده انکشاف ایتدیرمیش تورك خلقی دیمه‌ك لازم گه‌لیر. ئه‌تنولوژیك تدقیقلرده بونی گوسته‌ریور. ئه‌تنولوغلار یاقوتلاردا أوچ آیری تیپ بولیورلار: 1) روس تیپی، 2) موغول 3) تورك.

---

[1])Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse Zu den turksprachen (записки Акад. Hayk, 1908, т. VIII, №7, стр. 51).

[2]) Учебная грамматика якутского языка, Москва, 1926, Введение.

یاقوت دیلینده ادبیات آنجاق 1917 سنه‌سی انقلابیندان صوگرا گورونمه که باشلامیشدر. بو گون، ئه‌لیمزده موجود اولان معلوماته گوره، «یاقوتستان»دا یوز ئه‌للیده‌ن زیاده بیرینجی درجه مکتب و سکز بیك قدر طلبه موجوددر، یاقوت دیلینده بیر چوق مکتب کتابلاری، بدیعی أثرلر، علمی و عملی رساله‌لر طبع ایدیلمه کده‌در، یاقوتلار رسمی ألیفبا اولاراق لاتین أساسینداء أوز دیللرنیك خصوصیتلرینه اویدورولموش بیر ألیفبا میدانا گه‌تیرمیشله‌ر و بونو گله یازماقدادرلار.

اداره جهتنده‌ن یاقوتستان مختاریتلی بیر جمهوریت اولاراق روسیه قوشما شورالار جمهوریتنه کیرمه کده‌در.

III ـ سیبیرو آلتای تورکله‌ری:

آلتای داغلاری وادیله‌رینده یاشایان بیر چوق کوچوك تورك‌ـتاتار خلقلری واردر که بورادا بونلارك آنجاق باشلوجالاری حقینده بیر قاچ سوز سویله‌مه‌ك ایسته‌یورز.

سیبیرو آلتای تورکله‌ری نامی آلتیندا باشلوجا شو خلقلار توپلانیور: آصل آلتایلیلر، «ته‌له‌ئوت»لر، «بارابا»لار، «سویوت»لار، «آباقان» تاتارلاری و سائره..

آلتای تورکله‌رینی، روسلار «یاض قالموق ـ белый калмык» یاخود ساده‌جه «قالموق» نامی آلتینده یوروتیورلار. کندیله‌ری ایسه اوزلرینه قالمیق و یاخود اویراتلارك ئه‌سکی حاکمیتله‌رنیك بو تورکله‌ر آراسیندا قالمیش خاطره‌سی اولاراق «اویرات». یاخود «قالمیق» دیورلار. علی‌العاده أوزله‌رینه «آلتای کیشی»، یاخود «چور کیشی» گیبی یاشادیقلاری محللرك آدلاریندان آلینمیش عنوانلار قبول ایتدیکله‌ری گیبی «باشقاوس»دا یاشایانلار «اولان‌ـулан»، «چولیشمان»دا یاشایانلار ایسه «ته‌له‌س‌ـтелес» دیورلار. آلتایلیلرك مختلف قبیله‌لری شونلاردر: «نایمان»، «میر کیت»، «قیپچاق»، «قان»، «که‌ر گیت»، «دایرغیت».

«موندوس» «آرا»، «توتوش»، «چاپتی»، «تونشون»، «آلمات»، «کەبەك»، «کودیو»، «تاندو»، «پایلاغاس»، «ایینتاس»، «قوتتی»، «صاقال»، «تەلەس، «ایداق»، «قیرغیز»، «سویون»، «مونغول»، «سارت»، «بیلتاس».

آلتایلیلرك دیلینده بیر چوق ئەسکی لسانی خصوصیتلری صاقلانماسی اعتباریله «تەمیز تورك دیللریندەن» صاییلا بیلور. لاکن قالمیقلرله چوق زمان قومشولیقدا و اونلارك حاکمیتی آلتیندا یاشامالاری سببیندەن دیللرینه بیر چوق موغول سوزلەری گیرمشسەدە بونلار شکل اعتباریله تمامیله تورکلەشمیشلردر.

آلتایلیلرە، دیلجه یاقین بولونان خلقلردان بیریسیدە «تەلەئوت—телеут»لردر. بو تەلەئوتلاردا، بنه قالمیق حاکمیتنك خاطرەسی اولاراق، اوزلەرینی «تەلەنگوت» و «قاراقالمیق» تسمیه ایدیورلەر. اون یەدینجی عصردا «تەلەئوت»لار بتون آلتای خلقلرنیك باشیندا دورسالار گەرەکدر. چونکه «تومسق» و «کوزنەتس» وویەدودالاری، بو عصردا تەلەئوت بکلری ایله مناسبتده بولنورلاردی. تەلەئوتلارك قبیلەلری شونلاردر: «تورو—торо»، «اوچو—очу»، «میرکیت»، «آق تومات—ак-тумат»، «قارا تومات—кара-тумат»، «چوروس—чорос»، «قپچاق»، «سارت»، «نایمان»، «تولوس—tölös»، «تورغول—торгул»، «موندوس—мундус»، «قوچقورموندوس» «توتوش»، «پوروت» «چالمان».

بونلارله قومشولیقدا اوتوران «آق کەشتیم—Ак-кештим» خلقیندا ایسه بو قبیلەلری بولیوروز: «اییوت—иют»، «تورت آس»، «چینکیز» «آن». اق کەشتیم خلقنك قبیله آدلارینی «تەلەئوت» و «آلتای» خلقلرنیك قبیله آدلاری ایله چارپیشدیردیغمز زمان، آق کەشتیملیلرك قبیله آدلاریندا ئەسکی تورك قبیله آدلارینا راست گەلمیورز. بونوك

ایچون و داها بعضی تاریخی اشارتلره دایاناراق «آریستوف» بونلاری تورکلەشمیش «صامویەد» خلقلریندان صایماق ایستەیورسەدە دلیللری یەك او قادار قناعتلەندیریجی دەگیلدر. («آریستوف، یوقاریدا ذکر اولونموش أثری، 340) رادلوف آلتای خلقلرنیك صایسینی اون دورت ایله اون بەش بیك آراسیندا گوستەردیگی گیبی، یادرینسەف 17.014 گوستەریور. تەلەئوتلاری ایسە 22.796 گوستەریورلار.

«ژان‌دەنی»، بونلاری یەنیسەی خلقلاری ایله بیر آرادا گوستەروب آیری-آیری صایلاری حقیندە معلومات ویرمیور (Grammaire de al langue turgue,p.4.)

IV - یەنیسەی تورکلەری.

یەنیسەی حوضەسیندە اوتوران باشلوجا تورك-تاتار خلقلری شونلاردر:

1 - قیزیل خلقی کە بونلار «یوس» چولیندە بولونیورلار. بونلارك اون قبیلەسی واردر: «قیزیل»، کوچوك و بیوك «آچین»، «آقی»، «باساغار»، «قاملار»، «آرغین»، «قالماق»، «قورچیق- Курчык"، «شیو-Шю». قیزیللر، اویلە گورونیور کە قیرغیز، تەلەئوت، یەنیسەیلیلر گیبی مختلف قومی عنصرلردان ترکب ایتمیشدر.

بونلارك صاییسی 1859 معلوماتینا گورە 5·179 آدام ایمیش.

2 - قاچ خلقی، کە XVII نجی عصردا «قاچا» صویی کنارینداباشارلاردی. بو خلقك ترکیبینە گیرەن قبیلەلر شونلردر: «قاس» (قاش، قاچ)، «آرا»، «تین»، «چاستیغ»، «چاریم»، «چیلتاغ»، «سوقار» و «توبا».

1992 سنەسینە گورە «قاچ» خلقی‌نیك صاییسی 11.363 نفردر.

3 - ساغای تاتارلری نامیلە معلوم اولان خلقلردر کە بونلرك قبیلەلری‌دە شونلردر: «ساغای» (ساغای قبیلەسینك جزءلری‌دە شونلردر:

توران، ساریغ، ایرگیت، ئەچیك، قبی-кый ، آبا، تیودا، قیرغیز، جەتتی-پیورو، یوس‌ساغای، تومساغای)، «سورد»، «بەلتیر» (بونك قبیلەوی جزءلری: سوقاقمینا، تاق-قاقمینا، آقچیستار، قاراچیستار، ساریغ. تابان-بەلتیر)، تایاس (جزءلری: جەدەبەس، قاللار. تایاس)، قارغا (جزءلری: سبیجین، ساین، توران و قارغا)، قیزای، یاخود قیزیل قایا، توم، قیی، قوبی، قوبال (جزءلری یاغادو، قان، توراچاق، چودا، مادیر، کول، اینغارا، بەگەجی، آرچی، لوچوك، ایرگە، قایدین). بونلارك شیوەسی قاچ تاتارلارنیك شیوەسینە اولدوقچا یاقیندر. ایچلرینده عرقی جهتدەن صامویەد عنصرلری بولونماقدادر. 1870 سنەسینده صاییلاری 701. 18 تچمین ایدیلیور.

4) قاراغاس و قاماسین خلقلری، «قاسترەن» «قاتانوف»ە کورە شو قبیلەلردەن ترکب ایدیور: ساریغ قاش، قاش، چوغدو، قاراچوغدو (чогду) و چەتپەی. دیللەری اوریانخای خلقنك دیلینە یاقین. بونلار اوزلرینە «توبا-туба» دیورلار، 1888 سنەسینده 416 جان ایمیش.

V - اوریانخای خلقلری. اولوغ-قەما. کەمچیك حوضەلرینده یاشایوب توەرك بعضاً «موغول» تسمیە ایدیلمەکە برابر، اوز اوزلەرینی «توبا»، یاخود «تووا туваl» آدلاندیریورلار؛ عینی صورتلە بونلرە «سویون- сойон »، «-سویت»دە دیورلار، تورك دیلینی هنوز صاقلاماقدا اولان اوریانخای خلقلری شو قوشونلارە آیریلیور:

«خوزوت» (قوسوگول یانیندا پارچالاری: خالیوش، ایرکیت، خاسوت، آرغامیق) اوینار (تانتونیك ایکی طرفیندا، پارچالاری: اویون، ایرخیت، سویەن، چودی).

سالجاق (اولوغقەما کنارینداا، پارچالاری: سالجاق، قیرغیز، کول، پایقارا).

توچژی (بەی-قەما کنارینداا،پارچالاری: آقچەدا، قاراچەدا،توچژی).

كەمچیك (پارچالارى: قامیشقو، ایرگیت، مساى، مونقوش، قارا مونغوش، كیدیا اورجاق، اوندا، خوبالیق).

ساین نویون (پارچالارى، تیولیوت، سویەن، قارا تولچاق، كوژە گەت، ساریخلار،، تونغاق، خوولار، قاراسال، آدین‌تیوللیوش، تومات، قیرغیز).

اوریانخایلرك صاییسى 45—40 بك آراسیندا گوستەریلور. اوریانخاى توركەرنیك صامویەد خلقارنیك توركەشمیش نسلیندەن اولدیغنى ظن ایتمه كدەدرلر. دیگر طرفدان «اوریانخاى»لارك بیر قسمى موغوللاشمیش و أوز دیلینى اونوتموشدر.

«اوپسا-نور: Упса-нор » و «قیرغیز-نور: Кыргыз-нор» گوللەرى آراسیندا گەچەن عصریك صوڭلاریندا 400 كیبیتكایى گەچمەیەن «خوتون-Хотон » نامیندا كوچوك بیر خلق یاشیوردى. آریستوفا گورە بونلار قالموقلار طرفیندان شرقى و یاخود غربى توركستاندا اسیر ایدیلمیش حضرى توركەریك نسلیدر كە وقتیله قالمیق آصیلزادەلەرینە أكمەك یاپارلاردى؛ شیمدى دوربەت «وان» ینە أكمەك یەتیشدیریورلار. عینى زماندا موغوللار گیبى گوچبە حیات سوریورلار.

سیبیر و مونغولیستاندا اوتوران تورك خلقلریندان «بارابا»لار حقینده بیر قاچ سوز سویلەمەلییز. بارابالاردا شو قبیلەلر بولونیور: تەرەنە، تارى، بارابا، كولوبو-Kölöбö، لونغا، لیوەى، وقارغالى. بونلارك «اوبى» ایله «ایرتیش» آراسیندا اوتورانلارنیك صاییسى 4.635 و طوبول غوبەرنیاسیندا اوتورانلارنك صاییسىدە 37.148 كیشىاولورمیش (95—1896 حسابیه گوره).

بونلاردان باشقا سیبیر و موغولیستاندا اوتوران توركەر آراسیندا صامویەد و یەرلى یەنیسەیلیلرك توركەشمیش نسلى صاییلان «قوماندین» (3,580 آدام)، «چەرنەوو» تاتارلارى (ییش- كیشى، Иыш-киши

یعنی داغ آدامی (3.464 آدام)، «شور–Шор» (10,688) «چولیم» (500) علاوه ایتمه‌لی‌یز. بوتون بورایا قادار صایدیغمز خلقلرك صاییسی «ژان‌ده‌نی»ده: 255,154 آدام اولاراق گوسته‌ریلمه کده‌در.

بوتون بو توركلر شامان دینیده بولونماقله برابر بیوك بیر قسمی، رسماً اولساده، بودهیست و قسماً خریستیان دیننده بولونیورلار. معیشت اعتباریله، اکثریتله کوچبه‌درلر.

قاتانوفك 30 مایس، 1889 سنه‌سینده یازدیغی مکتوبینده «سویوت»لار حقیندا یازدیغی شو سطرلار بتون شیمدی‌یه قدر صایدیغمز تورك–تاتار خلقلرینه، اساس اعتباریله، یعنی آدلار و عنوانلار ده کیشدیریله‌رك، تشمیل ایدیله بیلور [1].

«دینله‌ری حقینده شونی اوگره‌ندم: دولت دینی، رسمی دین–بودهیزم، سویوتلارك اوز دینی–شامانیزم. سویوتلارهم بودهیست راهبینه هم‌ده اوز قاملارینه مراجعت ایدیورلار. سمالار، کوکه‌ر (тар) اوتوز اوچ–33 و اوتوز اوجده اله وار. بونلارك هپسنك اوزه‌رینده «مادیرپورخان–Мадырпурхан» بولونیور. توپراغیك اوچ قاتی وار. بونلارك آلتینده 88 جهنم (تامی– тамы) وار. هر جهنمده باش، «ئه‌رلیك»در. بوتون بو ئه‌رلیکله‌ریك باشینه «ئه‌رلیك‌خان» ده‌نیلیور. بو ئه‌رلیکله‌ریك وظیفه‌سی جهنمه دوشه‌نله‌ریك روحینی عذابلاماقدر. یه‌ر یوزینده بیر چوق روحلار (آزا– аза) وار که صاییسی بعضیلارینا گوره 99، بعضیلارینچاده 88در.

فنا آدامك جانی (سونه–сунä) جهنمه، ایی آداملاربکگی کوکه، سمایه گیدیور. شامانیك روحی ایسه طاشلار و آغاجلار ایچینده یاشیور، چونکه اونك روحی هیچ بیر یه‌رده قبول ایدیلمیور. بوندان باشقا داغلاردا، اورمانلاردا، صودا و آته‌شده

---

[1]) Письма Н. О. Катанова из сибири и восточного Туркестана, С. Петербург 1893, стр. 6.

باشایان روحلاردا وار . آتەشە أت براقیور وراقی دو کیورلار.
قوەلی و تاشلی یەرلەردە جنلر (آلبیص – албыс) یاشیور و
ار ککلره اذیت ایدیورلەر. بهاردا و یازدا (مادیر بورخان) شرفینه
بایرام یاپیورلار. بو بایرامه (تاغیلغا – тагылга) دەنیلیور [1]).

عمومیتله بیر چوق شامان عادتلری، عقیدەلری بودهیزم عقیدەلریله
قاریشمیشدر . ناصلکه باشقا اسلام دیننده صایلان تورك – تاتار
خلقلاریندادا ئەسکی شامان عقیدەلرینك اسلام عقیدەلریله قاریشدیغنی
گوریورز [2]).

VI – قازاق – قیرغیز و قارا – قیرغیز

بو خلق بیر چوق جهتلردەن دقته لایقدر. بیر کره صاییجه،
آنادولی تورکلەریندەن صوگرا، بتون تورك – تاتار خلقلری آراسیندا
ایکینجی یەری دوتیورلار . چونکه بونلار «موغول آلتایی» ندان
«آمو دریا» یه ، «کاسپی» دە گیزینه ، «غربی تیان شان» دان «اورال»
داغلارینا قادار اوزانیورلار.

قازاق – قیرغیزلار، باشقا تورك – تاتار خلقلری آراسیندا کوچبه
و حیوانجیلیق معیشت طرزینی، قبیله حیاتینی همان تماميله صاقلاییوب
گەلیمش یکانه خلقدر، دەنیلسه خطا اولماز. دیگر طرفدان قازاق
– قیرغیزلر ایچینده آلتایلاردان و موغولیستاندان ستەپلەره اینەن
باشلوجا تورك – تاتار خلقلرینی بولماق ممکندر.

---

[1]) Н. Θ. Катанов: Писмо из сибири и восточного уркестана—Петербург, 1893. стр. 6 -7.

[2]) بورایا قادار ویردیگمز معلومات باشلوجا:

Аристов: заметки об этническом составе и т. д.
و «رادلوف» ك Ethnograische Ubersiecht der nördlichen
«turkstämme» نامیندەاکی بحثە (فونەتیك II نجی قسم) و بیردە
(قاتانوف) ك یوقاریداکی اثرینه دایانیر. باشقا منبعلریمز بیرەر – بیرەر
ذکر اولونمیشدر.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

«قزاق»لاری روسلر و اونلارڭ آرقاسیندان أوروپالیلار «قیرغیز» تسمیه ایتدیلەر. حالبوکه بونلار و قومشولاری اوزلرینه «قازاق» دیورلار. بو یاڭلیشلیق روسلرڭ «سیبیر»ی اشغال ایتمەلری دورینده باش ویردی. بو زمانلاردا روسلر قازاقلار حقینده قطعی هیچ بیرشی بیلمیورلاردی. «اورال» و «وولغا» آراسیندا گوچوب گەزەن نوغایلار، قازاقلاری روسلاردان آییریورلاردی. سیبیری فتح ایدەرکەن روسلار، ایرماقلار — نهرلر بویونجا شرقا دوغری حرکت ایتدیلەر.

قیرغیز چوللەرندەن داها شمالی منطقەدە دولاشدیقلاری ایچون «قازاق»لره راست گەلمەدیلەر. «یەنیسەی» حوضەسینه ایندیکلەری زمان اوزلەرینه «قیرغیز» آدی ویرەن تورك ـ تاتار قبیلەلرینی بولدیلار. بونلار بوگونکی قارا قیرغیزلار ایدیلەر. بیزیم اونلاری بوگون گوردیگمز یوردلارینا قارا قیرغیزلا یالیگز XVII نجی عصردە گەلدیلەر. بو زماندان اول یەنیسەی حوضەسینده اوتورورلاردی. بوندان صوڭرا قازاقلارله راست گەلەن روسلار عادەت و معیشتلرینڭ مشابهتنه دایاناراق بونلارا «قیرغیز» آدینی ویردیلەر. داها صوڭرا بو یاڭلیشلیق میدانه چیقدی و قازاق قیرغیز آدلارینڭ بیرلەشدیریلمەسی یولیله تصحیحینه چالیشیلدی. اون دوقوزونجی عصرڭ باشلاریندا صنعی «قایساق» عنوانی میدانا گەتیریلدیکه بو صورتله بونلری روس «قازاق»لاری ایله قاریشدیرماماغا چالیشدیلار.

بو قازاقلار (ئەسکی تعبیرجه قیرغیزلار) تاریخ صحنەسینده نسبتاً چوق گەج گوروندیلەر. آلتون اوردو خانلغی زمانیندا و بونوڭ سقوطیندان صوڭرادا قیرغیز چوللەرینده اوزبیکلەر گوچوب گەزەرلەردی.

اون بەشینجی عصردە اوزبك اورداسیندان بعضی قبیلەلر آیریلدی و شرقه دوغری حرکت ایتدیلەر.

بو دورلرده بو صورتله اساس اورددادان و آصلیندان آیریلانلار
«قازاق» دەرلەردی. بونوڭ ایچون اوزبکلەردەن آیریلان قبیلەلرد
«قازاق» ایدی. قازاق خلقنڭ بو صورتله میدانا گەلدیگنی قازاقلار
منشأینه عائد اولوب اوز ارالارینداا شیمدی‌یه قدر صاقلانمیش اولا
ماصال و لەغەندالاردادا گوریورز. بو ماصالالارده قازاقلارڭ یولینی
شاشیرمیش، اوز خلقیندن آیری دوشموش آداملاردان، قوغولموشلاردا
تورەدیگی حکایه ایدیلیور.

قازاقلار اوچ بویوك «اوردا»یه (جوز — Джюз) آیریلیورلار:

a) بویوك اوردا (اولوغ جوز)، «بالقاش» گولو
دو کولەن «قارا تالا — Каратала» دان «سیر دریا» و «چیرچیك
نهرلرینه قدر اوزانیور. آرسیتوفڭ فکرینجه باشلوجا «قانغلی
و «دولات — Дулат» ئەسکی قبیلەلریندەن ترکب ایدیور
بو قبیلەلر، چول ساکنلەری اولان «اوسون» و «قارا قیرغیز
قبیلەلریله قاریشاراق مرکب قومی عنصرلر میدانا گەتیرمیشلەردر.

بو اوردانڭ چوق قبیلەلری واردر که بوراده هپسنی صایمق
هم موضوعمز همده امکان خارجندەدر. اسملری اعتباریله مراقلی
قبیلەلر شونلاردر:

«قیزیل بورك: Кызыл-Бурк»، «قونور بورك»، «آیت»
«بوزوم»، «سه گیز ساری»، «قورمان»، «آلجان — Альджан»
«ساری اوسون». بونلارڭ صاییسنی آریستوف 550 بیك قدر
تخمین ایدیور.

в) اورتاجوز، اون اوچونجی عصرده موغولیستاندان
چیقان «آرغین»، «گیرەی» و «نایمان» قبیلەلری اوز آرالارینده
و باشقا یوللاریندا راست گەلەن قبیله، خلقلرله قاریشدیلار. شرقده
«گیرەی»، بونلاردان غربه دوغری «نایمان»، بونلاردان غرب

«آرغین » ، داهادا غربه «قیپچاق» لار بولونیور . بونلارك صایلاری حقینده قطعی بیر فکر یوقدر. 1832 سنه‌سینده «بوتووسکی - Бутовски» بونلارك 116.500 چادردان عبارت اولدیغنی سویلیور. اگر هر چادرده 5 جان فرض ایتسه‌ك بونلارك صاییسی‌دا «اولوغ جوز» گکی قادار اولور. عینی صورتله «В. Г. Соколовский - و. گ. صوغولووسکی» طرفیندان ترتیب اولونان «قازاق آوولی - Казакский Аул» 1) نده‌ده بو خصوصده معلومات یوقدر. 1927 سنه‌سی تحریر نفوسی‌نیك نتیجه‌سی بیزه هنوز معلوم ده گیلدر.

c) « کیچی جوز». بو اوردادا باشلوجا قبیله‌وی بوداقلار شونلاردر: 1) آلچن، 2) آدان، 3) موسقار، 4) تامی، 5) تابین ، 6) کیته‌ی ، 7) قارا کیته‌ی ، 8) چیوماق ، 9) چیکلی، 10) جارصال بابیلی 2).

بوتون بو اوچ «جوز»ده توپلانان قازاقلارك مقداری 1897 حسابینه گوره «اوبه‌رهوممه‌ر - Oberhummer» ده «4.084.000» 3)، «ژان‌ده‌نی» ده 3.932.222 4)، «بروقهاوزیه‌فرون» دا «اوچ میلیوندان زیاده» 5) ، انقلابدان صوگرا چیقان بعضی استاتستیق معلوماتینده بەش میلیونداندا زیاده گوسته‌ریلیور.

---

1) В. Г. Соколовский: Казакский Аул, Ташкент, 1926.

2) بو اثریمزك ایکینجی قسمینی تشکیل ایده‌جك اولان «تورك دیلینك تاریخی آبده‌لری» نامینداکی کتابمیزده تاریخی و جانلی تورك - تاتار قبیله‌لری حقینده مفصل معلومات بولوناجقدر.

3) E, Oberhumner: Die Türken unddas Osmanische Reich, Berlin, 1917, 7.

4) J. Deny, p. 25.

5) T. 29, стр. 104.

« پلاتون مه‌لیورانسکی – П. Мелиоранский » قازاق دیل
و ادبیاتی حقینده شو سوزلری سویلیور (1:

« قیرغیز (قازاق) دیلینی تدقیق ایده‌نله‌ریك متفقاً شهادت ایتمه‌لرین
گوره بو دیل تورك شیوه‌لرینك اڭ ته‌میزی و زنگینی‌در
قیرغیزلار سوزده بیوك صنعتکارلاردر. سوزده استعداد ایله تمایز
ایده‌ن آداملار قازاقلاردا بیوك صایغی و حرمت قازانیورلار
قیرغیزلارك خلق ادبیاتی چوق متنوع و زنگین. بالخاصه شوراسی
دقته شایان که بویوك و گه‌نیش ساحه‌ده یاشادیقلاری حالده، حتی
اڭ اوزاق کوشه‌لرده یاشایان قبیله‌لرك بیله دیلی تمامیله بیر. بونول
ایچون قازاق دیلینك داها کرچوك شیوه‌لره بولونمه‌سی همان غیر
قابلدر. قارا قیرغیز و قارا قالپاق شیوه‌لری ایسه قازاقچادان آز
چوق فرق ایده‌رلر.

«و. و. رادلوف» ده عینی فکرده بولنیور:
بوندان اول‌ده خاطرلاتدیغمز کبی قارا قیرغیز و قازاق-قیزغیزلار
اوز عرقداشلاری اولان باشقا تورك – تاتار خلقلاریندان سویله‌مه‌لر
خصوصیندا کی فوق‌العاده مهارتلری ایله آیریلیورلار. دوغریدان‌د
قیرغیزلرك اوز دیللرینه بویله حاکم اولمالارینه حیرت ایتمه‌مه‌ك
ممکن ده گیلدر.

قیرغیز دائما سیال، سریع بیر صورتده، هیچ طوتولمایاراق
سویله‌ر. اوز فکرلرینی قیرغیز آچیق و لسانی جهتده‌ن دوغری
اولاراق افاده ایدیور. بوندان باشقا سوزینه بدیعیلیك و حتی اڭ
عادی سویله‌شمه‌ده جمله‌اری و سوز غروپلارینی اویله انتظام و
آهنك ایچه‌روسینده ترتیب ایدیور که دیگلیه‌نده شعر، منظوم سوز
تأثیرینی بیراقیر.

1) П. М. Мелиоранский: Грамматика казак-кир-
изского яз. часть I, Петербург, 1894, 3.

بیوك اجتماعلرده طبیعی هر قیرغیز چیقوب سوز سویلیه‌مز. بونوك ایچون اوزون زمانلار شعر و سوز سویله‌مكده ممارسه یاپمیش و تجربه قازانمیش آداملار ایسته‌ر. ایشته بویله آداملارا «آقین — акын» عنوانی ویریلیور. بو آقینلار اجتماعدان اجتماعه، ضیافتده‌ن ضیافته گیده‌ره‌ك اوز حیاتلارینی قازانیورلار. قیرغیز آصیلزاده‌له‌ری‌ده بویله خلق ایچینده حرمت قازانمیش شاعر و خطیبلری اوز معیتلرینه آلیور، اونلاری احسانلارا بوغیورلار»[1]).

بوراده «رادلوف» قازاق و قیرغیز خلق ادبیاتینك مهم بیر خصوصیتی‌ده گوسته‌رمه‌ك ایسته‌یور: «دورلو تاریخی انكشاف و هر ایكی خلقك میل و استعدادلارینداكی آیریلیق نتیجه‌سینده خلق شعری، بو ایكی قارداش قبیله‌ده آیری — آیری سجیه پیدا ایتمیشدر. قازاق — قیرغیزلارده، باشلوجا «لیریك» جنسینه منسوب ادبیات انكشاف ایتدیگی حالده قارا قیرغیزلاردا داها زیاده «ئه‌پیك — داستانی» جنسه عائد شعرك ایلریله‌دیگنی گوریورز؛ او درجه‌ده كه خلق یارادیجیلیغنك بوتون باشقا ساحه‌لرینی تمامیله یوتمیشدر؛ بوتون لیریك ادبیاتی كناره چه‌كیلمه‌گه مجبور ایتدیكده‌ن باشقا منثور حكایه، ماصال و عنعنه‌لری‌ده ایچینه آلمیشدر.

ئه‌پوسك، داستانیك بو درجه قوت و حاكمیتی آنجاق ایكی تورك خلقیندا بولدم: آباقان، یاخود، «مینوسیسك» تاتارلاریندا (یه‌نیسه‌ی حوضه‌سینده) بیرده قارا قیرغیزلاردا. بیرینجی خلق (یعنی آباقان تاتارلاری) باشلوجا قیرغیزلاردان تركب ایدیور. بونلاردان یه‌دینجی عصرده شیمدیكی قارا قیرغیزلاردان آیریلوب یه‌نیسه‌ی حوضه‌سینده قالمیشلاردر؛ یعنی اسكی «خاقاس — Хакас» لارك نسلیدر. (تان سلاله‌سی زمانیندا چینلیلرك قیرغیزلاره ویردیگی

---

[1]) Образцы народной литературы северных тюрк. племен, часть V, стр. III—IV.

«که ـ غیا ـ سی ـ Ке-гя-си» آدینك «خقاس» صورتینده اوقونماسیندان بو سوز چیقمیشدر).

شیمدی «تیان ـ شان» دا یاشایان قارا قیرغیزلار ، یاخود چین منبعلرینه گوره «خاقاسلار» IX نجی عصرده بویوك اویغور دولتنی ییقدیلار. یەنیسەی حوضەسینده قالان بو قارا قیرغیزلارك پارچالاری، تەسکی شانلی و حربجو ماضیدەن همان هیچ بیرینی صاقلایاما ـ دیقلاری حالده قارا قیرغیزلار ، چینلیلر ، قازاق ـ قیرغیزلار و قالموقلارك هر طرفدان دائمی صورتده یاپا گەلدیکلەری هجوملر آراسیندا حرب و مجادله روحینی هنوز صاقلایا گەلمشلەردر» [1].

بوتون بو سطرلردان آڭلاشیلدیغینا گوره، رادلوفك فکرینجه، قارا قیرغیز و قازاق ـ قیرغیز خلقلرینك ادبی یارادیجیلیقلریندا اڭ مهم آیریلیق بیرینجیلرده ئەپیك ـ دەستانی، ایکینجیلرده لیریك نوعنك داها زیاده انکشاف ایتمەسیدر.

بیز بو مهم قیدی ، هر حالده یالیگز معین معناده قبول ایمەلییز . بودا معین زماندا ، معلوم ادبی شکللرك ، موتیولرك قارا قیرغیزلاردا آلدیغی خصوصی شکل و ترکیب معناسیندا اولا بیلور . «ماناس» دستانی یالیگز قیرغیزلارك مالی دەگیلدر . بلکه بیر چوق شکل و ماهیتجه، باشقا تورك ـ تاتار خلقلریندادا معلوم اولان پارچالار ترکیب اولوناراق «ماناس» داستانی میدانا گەتیریلمیشدر. نیته کیم «رادلوف» اوزیدە. آز ـ چوق وضوحله بو جهتی قید ایدیور:

«داستانی شرقیلر بنم طرفمدان اوچ آیری عنوان آلتیندا قید ایدیلدی: «ماناس»، «یولوی ـ Иолой» و «توشتوك ـ Тöштюк». لاکن بونلارك آیری ـ آیری داستانلار اولدیغنی ظن ایتمەملیدر .

[1]) Образцы, т. V, стр. VIII—IX.

باشقا تورك خلقلرینادا معلوم اولان «ئەرتوشتوك» بورادا یالیگز بیر قهرمانلیق شرقیسنی گوستەریور. بونك حقینده بن صوگرا سویلیەجکم. «ماناس» و «یولوی» بیر چوق سر گذشت ـ Эпизод، پارچالاردان مرکبدر که بونلارك هیئت مجموعەسی هیچ بیر زمان ئەپوسك نمامی صایلاماز [1]).

داها صوگرا رادلوف، اولدوقجا مفصل صورتده، داستانجیلرك اك اوفاق تأثیر و انطباع آلتیندا گرك بو ئەپوسك ترتیبینده، گرکسه ئەپوسی تشکیل ایدەن پارچالار اوزەرینده ناصل ده گیشمەلەر میدانا گەتیردیگنی گوستەریور. مثلا رادلوفك، داستانی سویلیەن قیرغیز «آقین»ی قارشوسیندا بولونماسی ماناسك ایچینه «بیاض چار»ك روسلارك گیرمەسینی موجب اولیور [2]). بو جهتی بلله‌دیکده‌ن صوگرا بوتون خلقلرده اولدیغی کبی، تورك ـ تاتارلارداداء داستانیك نه صورتله ترکب و انحلال ایتدیگینی پەك گوزەل تیبیت ایده بیلیورز.

معین حادثەلرك تأثیری آلتیندا بیر چوق تورك ـ تاتار خلقلاریندا مشترك پارچالار بیر آرایا توپلانیور و بیر داستانی ترکیب میدانا گەلیور؛ بو حادثەلرك جانلاندیردیغی شعور و براقدیغی خاطرەلر ضعیفلامغه باشلاینجا داستانده داغیلیور، اجزالاریندان بیر تاقیم یکی شرقیلر میدانا گەلیور. تورکمەنلەر، آذەریلەر، باشقورتلار، قازاقلار آراسیندا دەده قورقود حکایەلرینك، ینه بیر چوق تورك ـ تاتار خلقلاری آراسیندا «گور اوغلی»، «ئەدیگەی»، «چورا باتیر»... دەستانلارینك آلدیغی شکللر بوکا آچیق مثالدر.

او حالده قیمت اعتباریله، ترکیبی عنصرلری جهتندەن قازاقلارله

[1]) Там-же, стр. XII.
[2]) Там-же, стр. XII—XIV.

قیرغیزلرڭ ادبیاتلاری آراسیندا بویوك آییرما گورمەك قابل دە ئیلدر. بونوڭله برابر عینی ترکیبڭ قارا قیرغیزلاردا بولونوب، قازاقلاردادا بولونماماسی شبهەسیز دقتە لایق و سببلەری‌دە، آشاغی ـ یوقاری رادلوفڭ گوستەردیکلەریندەن باشقا بیر شی دە گیلدر.

قازاق ـ قیرغیزلارڭ ادبیاتیندا کی نوعلر اوزەرینده دورماق موضوعمزدان، شیمدیلیك خارج بولونیور. بونلاردا «پ. آ. فالوف ـ П. А. Фалев»، اساس اعتباریله. اوچ تاثیر بولیور. بیرینجی تاثیری قازاقلار «آلتای» خلقلاریندان و موغوللاردان آلیورلار. بوڭا مثال اولاراق فالوف، قازاقلاردا «چینگیز خان» حقیندا بولونان عنعنه و ماصاللاری گوستەریور؛ ایکنجی تاثیر نوغایلاردان نشأت ایدیور. «ئەدیگەی»، «مامای»، «چورا» و «آیسول»ڭ اوغلی «آمەت» حقینده کی ماصاللار، بونوع تاثیر آلتیندا دوغمیشلاردر.

اوچونجی تاثیر، اسلام واسطەسیله گیرمیشدر که بونڭ نتیجەسینده: «بیك بیر گیجه»، «سلیمان پیغمبر»، «اسکندر ذوالقرین» و «یوسف وذلیخا» ماصاللارینڭ یا تمامیله یا خود بعضی پارچالاریله قازاق ادبیاتیندان یەر آلدیغنی گوریورز.

دیگر طرفدان قازاقلاردان «تاز»، «کوسه» (آلدار کوسه) گیبی بیر چوق تورك ـ تاتار خلقلرینده، عمومیتله بیر چوق خلقلرده مشترك اولان، قازاقلار آراسینا نه وقت، نەرەدەن گەلدیگی غیر معلوم بیر چوق ادبی اساسلار و موتیولەر داها بولیورز.

قازاق ـ قیرغیزلار آراسیندا عصریمزڭ باشینا قادار، آوروپائی معناسینداء بویوك بیر ترقی و انتباه اثری گورمەك قابل دە گیلدی. «ترجمان» غزتەسی ستونلەرینده و باشقا کەچەن عصرڭ اوفاق ـ توفەك ژورنال و رسالەلرینده قازاق معلملری طرفیندان یازیلان بندلره راست گەلمەك ممکندر. 1917 سنەسی انقلابنه قدر ئەسکی روسیه

توركـ تاتار خلقلرينك مدنى انتباهى باشلوجا اوچ خلق؛ قريم، آذەر-
بايجان و وولغا بويى توركەرى طرفيندان تمثيل ايديليوردى، دەسەك
هيچ دە مبالغه اولماز. هيئت عموميەسيله قازاقلار بو جرياندان طيشدا
قالميشلاردى.

بو گون، انقلابدان سو گرا، قازاقيستاندا، اوچ بيك قدر ابتدائى
مكتبى و بو مكتبلردە اوقويان ايكى يوز بيك قدر طلبه بولونيور.
قرق قادار دا ايكنجى درجەلى مكتب. 1925 سنەسينده 13 غزته،
5 ژورنال چيقيوردى. نسبةً آز بير زماندا بو قدريكون شبهەسيز
هيچ دە آز دە گيلدر. [2]). قارا قيرغيزلارا گەلەجەك اولورساق، يوقا-
ريدادا قيد ايتديگمز گيبى، بونلارله قازاقلارى نه منشا، نەدە شيوه
اعتباريله قاريشديرماق دوغرى دە گيلدر. ديگر طرفدان قارا قير-
غيزلارك بو گونكى يوردلارى، قازاقلاريگكيندەن طبيعت و جغرافى
شرائط جهتندەن آيريدر. قازاقلار اوجسيز چوللەردە ياشاديقلارى
حالدە، قارا قيرغيزلار، داها زياده داغليق يەرلەردە ياشيورلار.

قيرغيزلار، اورخون كتابەلرينده بير قاچ كره ذكر ايديلديكەرى
گيبى، «بيزانس»دان غربى طوكيولارك خاقانى «ديزابول» ە گيدەن
روم سفيرينه خانيك بير «خەرخەز ـ قيرغيز» اسيرى باغيشلاديغنى
اوقويورز. دەمەك كه قيرغيزلار، زمانيمزا قدر قالميش الك اسكى
تورك قوملرينده‌ن بيريسيدر.

«قيرغيز» آدينك معناسى و ئەتيمولوژيسى حقينده بير چوق
نظريەلر واردر كه بيز بورادا اونلارك ذكريندەن واز كچيورز.

([1] П. А. Фалев: Введение в изучение тюрк. Литератур и наречий, Ташкент, 1922, стр. 13—16.

([2] Доклад М. Павловича на тюрколог. с'езде (стен. отчет).

مجار تور کولوغلاریندن «لیگه‌تی»، صوك زمانلاردا بو سوزی «قیرغلار» صورتینده ایضاح ایتمه‌ك ایسته‌میشدر [1].

«و. و. رادلوف» یوقاریدا گوردیگمز گیبی، قارا قیرغیزلارك شیمدیکی وطنلرنده XVIII عصرده یه‌رله‌شدیکله‌رینی ظن ایدیور- سادا بونوك دوغری اولمادیغی بیر چوقلاری طرفیندان ایله‌ری سو- رولمش، بالخاصه یوقاریدا بیر قاچ دفعه آدی که‌چه‌ن «آریستوف» اطرافلی و جدی تنقید آلتینه آلینمشدر [2].

آریستوفا گوره قارا قیرغیزلار، اسکی قیرغیز خلقیندان میلادی اوچونجی عصردان اول آیریلمیش بیر بوداقدر [3].

قارا قیرغیزلار، قازاقلار «جوز» له‌ره آیریلدیغی گیبی، «اوك (صاغ وصول)» بوداقلارینا آیریلیورلار. بو نلاردان «اوك» بوداغی: «تاغای» و «آد گه‌نه» شعبه‌لرینه. «صول» بوداغی ایسه: «قرق اوغول»، «مراد علی» «توغای بیدی»، «مو گدی»، «قاراتال» گیبی شعبه‌لره آیریلیورلار [4])

عموم قارا قیرغیزلارك صاییسنی، آریستوف، (318.388) مقدا- ریندا گوسته‌رمه کده‌در. عینی خلقك مقدارینی، «ژ. ده‌نی»، (ن. ترویتسکی) ده‌ن آلاراق، (215,682) گوسته‌رمه کده‌در.

صوك زمانلاردا قازاق قیرغیزلار آراسیندا ادبیات و مکتب گورونمه گه باشلامیشدر. بیرینجی درجه مکتب ایچون لزوملی بیر چوق درسلیکله‌ر نشر اولونموشدر. بوتون دیگر شیوه‌له‌ر حقینده اولدیغی گیبی، قارا قیرغیز لهجه‌سی حقینده شیمدی‌یه قدر

---

[1]) قیرغیز قوم اسمنك منشأی. لودوویغ‌لیگه‌تی. تورکیات مجمو- عه‌سی نومرو I، صحیفه 236.

[2]) заметки и т. д. стр. 395.

[3]) там-же, стр. 395-96.

[4]) تورك قبیله اسملرینه دائر: عبدالقادر، تورکیات مجموعه‌سی- نومرو I، صحیفه 258.

نشر اولونوب بیزه معلوم اولان اثرلر، کتابیمزڭ بیبلیوغرافی شعبه‌سینده بولوناجقدر.

گرك «قازاق» و گرگسه «قیرغیز» خلقی بوگون، اداری جهتده‌ن آیری مختاریتلی جمهوریتله‌ر حالنده بولونماقدادر.

VII—شرقی تورکیستان:

بیر طرفدان «تیان-شان»، دیگر طرفدان «پامیر» داغلاری آراسندا بولونان «تاریم» حوضه‌سی اوچ آیری عرقڭ تصادف و تلاقی نقطه‌سی اولموشدر. شرقدان و شمالدان-تورك، غربده‌ن-هیندو، ایران، جنوبده‌ن-تیبه‌ت. بو حوضه‌نیڭ طبیعی شرطاری، گوچبه خلق ایچون الویریشلی اولمادیغندان تاریخڭ قید ایتمدیگی زمانلاردان باشلایاراق بو اولکه‌ده بولونان منبت واحه‌لر (oasuc) حضری خلقلر طرفیندان اشغال ایدیلمیش بولونیوردی. تاریم حوضه‌سینڭ الڭ اسکی ساکنله‌ری تورك اولماسا بیله، بونلار آراسیندا هون-تورك عنصرلرینڭ بولوندوغینی تخمین ایتمه‌ك گوج ده گیلدر

میلادی دوقوزونجی عصرده بو اولکه‌یی، «اورخون» حوضه-سینداکی دولتله‌ری یقیلمیش اولان اویغورلار ضبط ایدیورلار. دوقوزونجی عصریڭ ایکنجی یاریسیندا اولکه‌نیڭ غرب قسمی «قارلوق» لاریڭ الینه دوشیور. حکومت باشیندا. بو دورده، ایشته بو قارلوقلارڭ «ایله‌ك» خانلارینی گوریورز. مختلف روایتله‌ره گوره، تقریبا میلادی اونونجی عصرده بونلار اسلامیتی قبول ایدیورلار. اون بیرینجی عصرده آرتیق، یوقاریدا گوردیگمز گیبی، «دیوان لغات الترك»، «قوداتقوبیلیك» گیبی اثرلرله تورك و اسلام عالمینده اوز علمی، مدنی مرکزی، کاشغرله تانینمیش بیر اولکه حالینه گه‌لیور.

بورادا یاشایان تورك خلقلری بوگون معین بیر قومی اسمه مالك ده گیلله‌ر. اونلار اوزله‌رینی منسوب اولدیقلاری محلله‌ره گوره،

«کاشقارلیق، خوتانلیق ـ کاشغارلی، خوتانلی» تسمیه ایدیورلار. چینلیلر بونلاره «چانتو ـ чанту»، کوچه‌به قیرغیزلار ایسه «سارت» دیورلار.

شرقی تورکستاندا یاشایان توکاه‌ریك دیلی و معیشتی حقینده یازیلان تدقیقلر کافی درجه‌ده ده‌گیلدر.

ایلی وادیسینده اوتوران تورکلره زراعتچی، ئه‌کینچی معناسینا «تارانچی» ده‌نیلیور. بوراده تورك دیلیله سویلنه‌ن اهالی بیر چوق اجتماعی و سیاسی ده‌گیشمه‌لره معروض قالدیغی ایچون، بوگونکی دیللری، بیزیم قوداتقوبیلیك، دیوان لغات‌الترك گیبی اثرلرده گوردیگمز اسکی کاشقار دیلینده‌ن چوق آیریدر. بونلارڭ شورالار اتفاقی داخلینده یاشایان قسمی اوزی ایچون «اویغور» اسمینی قبول ایتمیشدر.

یوقاریدادا سویله‌دیگمز گیبی، بونلارڭ دیلی و ادبیاتی حقینده شیمدی‌یه قدر یازیلان اثرلر مهم بیریکون توتاماز. بویله تدقیقلرڭ باشلوجاسی «ن. ف. قاتانوف» طرفیندان 1890ـ92 سنه‌لرینده توپلانمیش اولان ماته‌ریال ـ شیمدی‌یه قدر نشر اولونامیشدر ـ ایله پانتوسوف طرفیندان 1898 ده، قونوش طرفیندان «یارکه‌ند» شیوه‌سینه عائد اولاراق 1906 سنه‌سینده نشر اولنان ماته‌ریاللاردر. رادلوفڭ «شمالی تورك خلقلری ادبیاتی نمونه‌لری» VI ـ نجی جلدینده وه‌ره‌دیگی ماته‌ریالدا قونوشگکی گیبی بیر شرقی تورکستانلی تارانچینڭ آغزیندان آلینماقله برابر، هر حالده دقته لایقدر [1].

یگرمینجی عصریڭ باشلاریندان آلاراق شرقی تورکستان خلقلاریندادا آز ـ چوق مدنی انتباه باشلامیش، بو اویانما او کتیابر انقلابیندان صوڭرا بالخاصه غربی تورکستاندا یاشایان تارانچیلر آراسیندا داها زیاده قوتله‌نمیشدر. بو حالڭ نتیجه‌سینده بیر قاچ ییل اولینده‌ن

[1]) بوتون بو اثرلر حقینده کتابمیزیڭ بیبلیوغرافی شعبه‌سینه مراجعت

باشلایاراق بو خلقك اوزگنجاری طرفیندان خلق ادبیاتینه و باشقا علمی و مدنی ساحه‌لره عائد اولاراق بعضی نشریاتدا یاپیلمیشدر که بو خصوصده کی معلومات کتابیمزك متنلر و کتابیات شعبه‌لرینده بولوناجقدر.

چینی تورکستان تورکلرینك صاییسینا گه‌لینجه «ژ. ده‌نی» بونلارك عمومی صاییسنی:

(1,121,407) اولاراق گوسته‌ریور.

VIII – تورکیستان:

تورکیستان، تورك ــ تاتار شیوه‌له‌رینك اوگره‌نیلمه‌سی نقطهٔ نظریندان چوق مهم و مراقلی اولکه‌لرده‌ن بیریسیدر. بورادا گرك ئه‌تنوغرافی گه‌ره‌گسه دیاله‌کتولوژی نقطهٔ نظریندان بیرینجی درجه‌ده مهم بیر خلق اولاراق «اوزبه‌ك» لری بولیورز. اوزبه‌ك آدی، اولا «جوجی اولوسی» نیك شرقیندا اوتوران تورك خلقلرینا وبریلوردي و بو آدله بو خلقلار «چغتای» اولوسی خلقلاریندان آیریلورلاردی. «آریستوف» ك فکرینه گوره، «اوزبه‌ك» خاندان اول (1312–1342 سنه‌له‌رینده حکومت سورمیش) بو آدا، قبیله، یاخود خلق عنوانی اولاراق تصادف اولونمیور. اون به‌شینجی عصریك ایکنجی یاریسیندا اوزبك دولتی ایچینه گیره‌ن تورکله‌ریك بیر قسمی آیریلوب یوقاریدا گوردیگمز گیبی، «قازاق» اسمینی آلدیغی زمان، دیگر، «ابوالخیرخان» ه صادق قالان پارچاسی «اوزبه‌ك» آدینی صاقلادی. ماورا‌ٔ النهرده یه‌رله‌شدیکله‌ری زمان بونلارك آراسینا بیر چوق، اولجه گه‌لوب بورالاردا یه‌رله‌شمیش تورکله‌ر، موغوللار و تورکیستانیك داها ئه‌سکی یه‌رلیله‌ری اولان ایران، یاخود آری عرقنه منسوب خلقلاردا قاریشدی. بونوك ایچون بوگونکی اوزبه‌ك خلقنك ترکیبینه گیره‌ن قبیله‌لرك پك زیاده متنوع و مختلف اولدیغی گوروليور: خلق عنعه‌لری بو

قبیله‌لرك صایسنی 92، «خانیقوف ن. و.» «نصیحت نامهٔ اوزبگیه» یه دایاناراق، 97 گوسترییور.

(Описание бухарскаго ханства, Спб. 1843). بو قبیله‌لر ایچینده اسملری اعتباریله مراقایلری شونلاردر: «ماجار»، «اویشون»، تاتار»، «اویغور»، «قونغرات»، «سالورقازان»، «دورمه‌ن» «یامالیق»، «قیات»، «نایمان»، «جلاییر»، «قارلوق»..در.

اوزبك دیلی، اورتا آسیاده بویوك رول اویناماقله برابر شیمدی‌یه قادار لایق اولدیغی درجه‌ده، تدقیق اولونمامیشدر. اوزبه‌ك دیلینك «خیوا»، «بخارا»، «تاشكه‌نت»، «فرغانه»، «سمرقند».. گیبی باشلوجا رایونلارینك جانلی شیوه‌له‌ری اولدیغی گیبی، عینی زماندا هنوز گوچبه معیشتینده‌ن اوزاقلاشمایان اوزبه‌كله‌ریك شیوه‌له‌ری‌ده تدقیق اولونمامیشدر.

ئه‌گه‌ر گوچبه اوزبه‌كله‌ریك شیوه‌له‌ری تدقیق اولونسا، اویله ظن ایدیلیور كه، قازاق شیوه‌سی ایله بوصوی اوزبه‌كله‌ریك شیوه‌لری آراسیندا بویوك یاقینلیق بولوناجقدر.

اوزبه‌كله‌ر، بوگون مستقل «اوزبه‌گیستان» جمهوریتی حالینده یاشاماقدادرلار.

بو جمهوریتك مركزی «سمرقند» شهری اولوب ئه‌سكی بخارا و خیوا خانلقلری‌دا بو جمهوریت داخلینه گیرمه‌كده‌در.

أوزبه‌كله‌ر اون برینجی میلادی عصردان باشلایان اویغور، چغتای أدبیاتلارینك‌دا باشقا تورك خلقلریندان زیاده وارثی‌درله‌ر. «علی شیر نوائی» گیبی قلاسیك شاعرلرك أثرلری بوگون‌ده تماميله سوادسیز قیشلاقلاردا (كندلرده)، توركیستانیك دورلو شهرلرینده خلق أدبی پارچالاری ایله موازی اولاراق یورییور. أوزبه‌كیستاندا 1905 انقلابیندان صوكرا وولغا بویی، آذه‌ربایجان توركله‌رینده اولدیغی گیبی رومان، پیه‌سی شكللرینده و محلی حیاتی تصویر

ایده‌ن أدبی أثرلرده میدانا گه‌لمیشدر. کتابمزك خصوصی شعبه‌سینده ویریله‌جك ماته‌ریالدان گوروله‌جه‌گی وجهله هر نقدر بو گونکی أوزبه‌ك أدبی دیلی، چغتای و اوندان صوڭرا کی «أمیر عمرخان» دورلری شاعر و ادیبله‌رینك دیلله‌رینه گوره أجنبی، عرب و فارس عنصرلریندان داها زیاده ته‌میزله‌نمیش ایسه‌ده، هر حالده قازاق. قارا قیرغیز گیبی أکثریتی کوچه‌به تورك خلقلارینا نسبتله آذه‌ربایجان، آنادولی تورکله‌رینك أدبی دیلینه یه‌ك یاقیندر. یعنی عینی درجه‌ده عرب، بالخاصه فارس دیلی تأثیرلرینی صاقلایا گه‌لمیشدر.

بورادا شونی‌دا قید ایده‌لیم که بو گون أوزبه‌کیستان شهرلرینده سویلنه‌ن دیل و بو دیل حقینده بعضی تورکولوغلار طرفیندان توپلانمیش اولان ماته‌ریال، حقیقی أوزبه‌کجه، ده‌گیل بلکه یوقاریدا سویله‌دیگمز مختلف عرقلرڭ قاریشماسیندان میدانا گه‌له‌ن مه‌له‌ز خلقك دیلیدر. بزیم فکریمزجه حقیقی و اصلی أوزبه‌ك دیلی، بو گونکی قازاقچایا داها یاقین‌در؛ اساساً قازاق دیلی، أصلی أوزبه‌که‌ریك دیلی ده‌گیلمیدر؟.

بورادا أوزبه‌که‌رله باغلی اولان دیگر بیر مسئله أوزه‌رینده‌ده دورمالی‌یز که بوده «سارت» مسئله‌سیدر، یوقاریدا بیر قاچ یه‌رده گوردیگمز گیبی کوچبه تورکه‌ر، عمومیتله، شرقی تورکیستاندان تورکمه‌نیستانا قادار بتون حضری، شهر خلقینی‌ـهم تورکه‌ری، هم ایرانی‌الاصل اولان تاجیکله‌ری‌ـ«سارت» آدی ایله آڭیورلار [1] حالبوکه موغول دوریند‌ه‌ن صوڭرا «بابر»، «رشیدالدین»، «نوائی» گیبی ئه‌سکی مؤلف و محررلر «سارت» سوزینی «تاجیك» و «فارس» مقابلی اولاراق قوللانیورلاردی. نوائی «محاکمة‌اللغتین»نده «تورك» دیلی ایله «سارت» دیلینی مقایسه ایدیور. بو گون أوزبکیستان

[1]) Аристов: 429

جمهوریتنده اوتوران حضری تورکلەر «سارت» اسمینی قبول ایتمە-
مکدەدرلەر. أوزبەگە «سارت» دەنیلسە قیریلیر، حتی تحقیر مقامیندا
آلا بیلور.

«سارت» سوزینك اشتقاقینا، ئەتیمولوژیسینە گەلەجەك اولورساق
رادلوفنك بو سوزە ویردیگی اشتقاق أوزەرینده دورماق لازم
گەلیر. رادلوفا گورە بو سوزك آصلی «سارتباو Сартбау»
اولوب سانسقریت دیلیندەن آلینمادر و معناسی «کروان باشی»
دەمەکدر. «قوداتقو بیلیك»دە راست گەلدیگیمز «سارت باشی»
سوزیدە بونی آڭدیریور. بو صورتلە «سارت»ك هیند سوزی
اولوب معناجە «تاجر» دەمەك اولدیغی آڭلاشیلور [1])

أوزبەکلەرنك صاییسنی «آریستوف»، آفغانیستاندا کیلەردە داخل
اولماق أوزرە، (2.037.240)، (ژاندەنی) : (2 184.034.)،
سارتلاریکنی آریستوف: (1.428.000)، (ژاندەنی): (1.768655.)
اولاراق گوسترمەکدەدرلر.

یوقاریدا سویلەدیکلەریمزی نظر اعتبارە آلاراق، أوزبەکلەر
آراسیندان «سارت» تعبیر اولونان، لسانی، ئەتنوغرافیك، اجتماعی
نقطهٔ نظردان، غیر معین بیر غروپ آییرمغا بوگون آرتیق هیچ
بیر دورلو اساس یوقدر. بونوك ایچون بو رقملری بیر یەرە
جمع ایدەرەك یکونتی آلاجاق اولورساق أوزبەکلەرنك تخمینی
صاییسی میدانا چیقار. 1897 سنەسی تحریر نفوسی‌نە عائد اولان
بو رقملر زمانیمز ایچون اولدوقچا اسکیمیشدر.

بویو کیجە حرفلە.— تورکیستان جغرافی حدودی ایچینده صاییلا گەلەن
خلقلاردان بیریسیدە تورکمەنلەردر. اکثریتی کوچبە اولان بو
خلقك دیلی حقینده شیمدی‌یە قدر پەك آز شی یازیلمیش و پەك

[1]) А. Н. Самойлович: К вопросу осартах (Живая старина, выпуск III. 1910).

...ГЕОГРАФИИ Л.Г.У.

آز متن نشر ایدیلمیشدر. داها زیاده شمال تورکه‌ری ایله مشغول اولان «و. و. رادلوف»دا أوز خلق ادبیاتی نمونه‌لرینده تورکمه‌ن ادبیاتینه عائد ماته‌ریال ویرمه‌میشدر. تورکمه‌نله‌رله داها زیاده «آ. ن. صامائیلوویچ» اوغراشمیشدر. لاکن پروفه‌سور «فالوف»ڭ پەك دوغری اولاراق سویله‌دیگی گیبی، پروفه‌سور «صامائیلوویچ»ڭ توپلادیغی ماته‌ریال ایچینده باشلوجالاری، بالخاصه «عبدالستار قاضی» نیڭ «تکه‌لرینڭ اوروش قصه‌سی» نامیندا کی‌ا ولدوقچه بویوك حجملی داستان تورکمه‌ن دیلینڭ خصوصیتلرینی عکس ایتدیرمه کده‌ن چوق اوزاقدر [1].

پروفه‌سور صامائیلوویچ، تورکمه‌ن خلق ادبیاتی‌نه عائد توپلادیغی ماته‌ریاللاری هنوز نشر ایده‌مه‌میشدر. عینی صورتله «مخدومقلی» گیبی تورکمه‌ن شاعرله‌رینڭ دیلنی‌ده حقیقی و جانلی تورکمه‌ن دیلی صایماق قابل ده گیلدر. تورکمه‌نله‌ر، معلوم اولدیغی أوزره بوگونکی تورکمه‌نیستان جمهوریتینده‌ن باشقا، آفغانیستان و ایران و شمالی قفقاسدا، أوزبه‌کیستان جمهوریتی داخلینده‌ده بولونورلار.

تورکمه‌نله‌رڭ عمومی تورك-تاتار تاریخینده پەك أه‌سکی و پەك مهم یه‌رله‌ری واردر. تورکمه‌نله‌ری، بالخاصه بوگونکی جنوب تورکله‌رینڭ، باشقا تعبیرله، اوغوز تورکله‌رینڭ جدله‌ری صایماق ممکندر. بوگون تورکمه‌ن خلقینده باشلوجا شو قبیله‌لری بولیورز:
1) چاودور وایمرایلی، 2) یومود، 3) گوکله‌ن، 4) ته‌کّه
5) صاریق، 6) سالور، 7) أه‌رساری [2]

تورکمه‌نله‌ر بیڭ دوقوز یوز به‌ش سنه‌لرینده‌ن باشلایاراق آز-چوق مدنی انتباهه مالك اولموشلار ایسه‌ده جدی صورتده آنجاق 1917 سنه‌سی‌نده‌ن اعتباراً چالیشماغا باشلامیشلاردر. بوگونه قدر

[1]) Введение в изучение тюрк. литератур и наречии, стр. 20.

[2]) H. Vambery Das Türkenvolk, s.s 391-402.

تورکمه‌نیستان گه‌نجله‌ری طرفیندان بعضی مکتب کتابلاری، «ذلیلی» «مخدومقلی» گیبی بعضی تورکمه‌ن شاعرلرینك أثرلری نشر اولونماغا باشلامیشدر. بوگون تورکمه‌ن خلقلارینك باشلوجا پارچاسی مستقل تورکمه‌نیستان جمهوریتی اولاراق شورالار اتفاقنه گیرمه کده‌در. بو جمهوریتك مرکزی «پالتاراتسك» (ئه‌سکی عشق آباد) شهریدر.

بوتون تورکمه‌نله‌ریك صایسینی (آریستوف) (545.347) گوسته‌رمه کده‌در. حالبوکه (ژان‌ده‌نی): (838,396) تخمین ایدیور. صوك تحریر نفوسك نتیجه‌سی هنوز معلوم ده‌گیلدر.

IX — اورال-وولغا بویی تورکله‌ری.

شرقی أوروپانیك دوغریدان دوغری‌یا آسیا ایله تماسدا بولونان قسمیندا «باشقورت» خلقی یاشیور. بو خلق بیر طرفدان قازاق ـ قیرغیزلار، دیگر طرفدان قازان تاتارلاری ایله تماسدا بولونماسی دولاییسیله، أوروپا تورکه‌ریله آسیا تورکله‌ری آراسیندا باغلاییجی حلقه خدمتنی گوریور. باشقورت خلقنك «آیماق»، قبیله‌لری آراسینداء اسمله‌رینه باقیلدیقداء بیر چوق «فین-اوغور» عنصرلری بولیورز؛ عینی صورتله آنتروپولوژیك تدقیقلار بو جهتی تأیید ایدیور.

باشقورتلارك شیوه‌سینی قازاندا بولوندوغی زمانلاردا رادلوف تدقیق ایتمیش و بو تدقیقاتك نتیجه‌سینی مقایسه‌لی صرفك صوتیات (فونه‌تیك) قسمینده ایشله‌میشدر. رادلوفدان باشقا قاتانوف، «پروهله ـ Pröhle»، «مه‌یساروش» گیبی روس و أوروپا عالملری‌دا باشقورتله‌ریك لسان و ئه‌تنوغرافیسی اوغروندا چالیشمشلارسادا بوتون بو تدقیقلر جدی بیر یکون ویرمه کده‌ن چوق اوزاقدر.

باشقورت دیلینده ادبیات‌دا آنجاق مختاریتلی باشقورت جمهوریتی قورولدیقدان صوگرا میدانا گه‌لمه گه باشلامیشدر. باشقورتلاریك

صاییسنی آریستوف، رادلوفا استناد ایدەرك، 1 000.600 ، ژان‌دەنی ایسە 1.321.363 اولاراق گوستەریور.

باشقورتلاردان باشقا شرقی أوروپادا ساکن تورك خلقلریندان بیریسی‌دە وولغا بویی تاتارلاری‌در. قازان تاتارلاری نامیلەدە آکیلان بو تورك خلقلاری ئەسکیدەن بەری تجارت و مدنیتلرینك یوکسەکلیگی أیلە باشقا تورك‌ـتاتار خلقلاری و أوز قومشولاری آراسیندا شهرت قازانمیشلاردر. بو تورکەرنك همان جملەسی آرتیق چوقدان حضری معیشتە گەچدیکلەریندەن بونلار آراسیندا قبیلەوی تشکیلاتە و ئەسکی تورك قبیلە آدلارینا راست گەلنمیور. وولغا بویی تاتارلارینك لهجەلری‌دە «میشەر»، «تیپتەر» گیبی بیر طاقیم شیوەلرە آیریلیورسادە هنوز بو خصوصدە لزومی درجەدە ماتەریال توپلانمامیشدر. «رادلوف». «قاتانوف»، «بالینت‌غابور»، «قازم‌بەك»، گیبی تورکولوغلارك قازان تاتار، عمومیتلە وولغا بویی تورکەرینك شیوەلەرینە عائد اولاراق توپلادیقلاری ماتەریال، ویردیکلری علمی تحلیل مهم بیر یکون تشکیل ایتمەیور. قازان تاتارلارینك أوزلەرینە گەلینجە اون دوقوزونجی عصرك باشلاریندان آلاراق أوز تاریخ و أدبیاتلاریلە مشغول اولموشلارسادا بو فعالیت، داها زیادە کتابی و ادبی ساحەدە أوزینی گوستەرمیشدر. «قیوم ناصری»دەن صوڭ زمانیڭ صرفجی و لسانجیلارینا قادار یازیلان صرفلر، لغتلر و باشقا بونوڭ گیبی لسانیاتە عائد اثرلر عملی و تدریسی ماهیتدەدر. ایچلەریندە علمی تدقیق محصولی اولانلار پەك آزدر.

وولغا تاتارلارینك صاییسی آریستوفدا: 1.032.394 مقداریندا، ژان دەنی‌دە: 1.775.637 مقداریندا گوستەریلمەکدەدر. وولغا بویی تاتارلارینك أکثریتی «تاتارستان مختاریتلی جمهوریتی»ندە بولونیور کە بو جمهوریتك مرکزی «قازان»در.

شرقی أوروپاده یاشایان تورك-تاتار خلقلری آراسیندا آیریجا «آستراخان»، «استاوروپول»، «تەرەك» نوغایلارینی ذکر ایتمەلی‌یز. استاوروپول غوبەرنیاسیندا بیر قاچ بیك‌دە تورکمەن بولونیور که بونلارڭ دیلی‌دە پەك آز تدقیق ایدیلمیشدر.

X — قافقاس تورکلەری.

قافقاس تورکلەرینی ایکی قسما آییرماق ممکندر: شمالی و جنوبی قافقاس. شمالی قافقاسدا تورك-تاتار خلقلری، جنوبدە کیلەردەن داها اول یەرلەشمیشلردر. هونلەرڭ، خازارلارڭ تورك خلقلری اولدیقلارینداا شبهه ایتسەك بیله «طوکیو» تورکلەری زمانیندا بیر طاقیم تورك-تاتار قومی عنصرلرینڭ شمالی قفقاسه نفوذ ایتدیکلەرینی قبول ایتمەك مجبوریتندەیز [1].

بوگون شمالی قافقاسدا یەرلەشمیش اولان «بالقار»، «قاراچای» و «قوموق» خلقلارینا گەلەجەك اولورساق بونلار، هپ ئەسکی قافقاس یەرلی خلقلاریله قاریشمیش، ملز تورکلەردر. بوڭو گله برابر بوجهت، یالیگز اونلارڭ ئەتنولوژی، معیشت جهتلرینه عائد اولوب دیللەری حقینده دوغری دەگیلدر [2].

قاراچای و بالقار دیللەری‌دە شیمدی‌یه قادار، نسبة پەك آز تدقیق ایدیلمیشدر. بونلار آراسیندا آز-چوق موفقیتله ایشلەمیش اولان «پروهلە»، «نەیمەت» و «قارائولوف» گیبی عالملری صایا بیلورز. انقلابدان صوڭرا گرك بالقار، گرکسه قاراچای دیلینده چیقماقدا اولان بعضی مکتب درسلیکلەری تورکلەریڭ شیمدی‌یه قادار لسانی نقطهٔ‌نظردان پەك آز معلوم اولان بو شیوەلرینده‌دە

---

[1]) Klaproth: Tableaux Historiques del'Asie

[2]) Н. Я. Марр. Племенной состав населения Кавказа, стр. 26.

ادبیات دوغماغا باشلادیغنی گوستەریور. بو أدبیات، لسانیات تدقیقلاری ایچونده آز فایدالی ده گیلدر. بالقار و قارا چایلار بو گون أداری جهتدەن مختاریتلی اولکه حالینده یاشاماقدادرلار. صایلاری: آریستوفا گوره بالقارلارڭ (اوروسبی، چەخەم) 13.605 قارا چایلارڭ 20.000, ژاندەنیەیه گوره: قارا چایلار: 27.223، بالقارلار (اوروسبی، قولام ۋ سائره): 34 232 در.

قومیقلارا گەلینجه، بونلار بو گونکی مختاریتلی داغیستان جمهوریتی داخلینده ایکی آیری رایوندا ساکن بولونیورلار: بوناقسق (ئەسکی تەمیرخان شورا)، خاصاویورت، بو رایونلارڭ شبرەلەری آراسیندا گوزه چارپاجاق بویوك بیر فرق یوقدر. قوموقلاری، «وامبەری»، «قلاپروت» گیبی بعض عالملەر ئەسکی خازارلارڭ خلفلەری صاییورلارسادا دیللەری قومیقلارڭ دیللەری، عنعنەلری تدقیق ایدلدیگی زمان بو خصوصی گوستەرەجەك همان هیچ بیر دلیله راست گەلینمیور [1]).

قوموقلارڭ دیلیندە، گەچەن عصریڭ صوڭلاریندان باشلایاراق، تەك‌ـتوك كتابلار یازیلمغه و باصیلماغه باشلانمیش ایسەدە، علمی نقطهٔنظردان بو شیوه پەك آز تدقیق ایدیلمیشدر. یالیگز داغیستاندا شورالار جمهوریتی قورولدوقدان صوڭرا، باشقا خلقلاردا گوردیگمز گیبی، بعضی مکتب كتابلاری نشر ایدیلمیش و بیر قاچ قوموق شاعرینڭ أثری باصیلمیشدر. بونلارڭ صایلاری ژاندەنیەیه گوره: 83.408 جان اولدیغی حالده، «ن. یا. مادر»ه گوره 112.000 در [2]) قوموق خالقینیڭ داغیستاندا نسبةً الڭ منبت اولان اووالیق رایونلاریندا اوتورماسی اقتصاد و مدنیتجه باشقا وطنداشلارینا گوره داها زیاده

[1]) محررڭ: قوموق دیلی و ادبیاتی تدقیقلری، صحیفه: 7 ـ 5.

[2]) Н. Я. Марр: Племенной состав и т д.

ایلریله‌مه‌سینی و قوموق دیلینك، داغیستاندا بین‌الخلق بیر دیل اولماسینی تأمین ایتمیشدر [1]).

جنوبی قفقاسه گه‌له‌جه‌ك اولورساق بوراده صاییسی و مدنی سویه‌سی اعتباریله باشقا تورك-تاتار خلقلاری آراسیندا مهم بیر یه‌ر دوتان، «آذه‌ری» تورکه‌رینه راست گه‌لیورز. آذه‌ری تورکه‌ری بیر قاچ عصرلیق اولدوقچا ایشله‌نمیش و چوق اوزاقلاردا یاشایان تورك-تاتار خلقلارینك ادبیاتلاریندادا اوز تأثیرینی گوسته‌ره‌ن بیر أدبیاته مالکدرلر. شیوه‌جه آذه‌ری تورکه‌رینه یاقین و صاییجا اونلاردان چوق آرتیق اولان ایران تورکه‌رینی بو زمره‌یه ادخال ایتمه‌ك ممکندر. نه ایران، نه‌ده قافقاس تورکه‌رینك لهجه‌لری بو گونه قدر گرگی گیبی تدقیق اولونموش ده گیلدر. آذه‌ری لهجه‌سی حقینده «قارل‌فوی»ك معلوم «آذه‌ربایجان لسان تدقیقلری» ندان باشقا گرك روس، گرکسه أوروپا عالملری طرفیندان ترتیب خاطری ایچون یازیلمیش «لازاره‌ف»، «کازم‌بك»، «بوداغوف»ك نسبة غیر کافی أثرلرینی بولیورز. صوك زمانلاردا بو شیوه حقینده‌کی تدقیقلر امکای عالملرده‌ن «نیقولای آشمارین»، گه‌نج علمی خادملرده‌ن «ح. زینالی»، «ح. ادریس» گیبی لسانجی و ادبیاتجیلارطرفیندان دوام ایتدیریلمه‌کده‌در [2]).

ایران تورکه‌رینك شیوه‌سی‌ده عینی صورتله پك آز تدقیق اولونموشدر. بیر چوق یاریم شیوه‌لره آیریلمیش اولان بو شیوه حقینده صوك زمانلارا قادار بللی-باشلی هیچ بیر شئی نشر اولونمامیشدر، ده‌رسه‌ك یا گیلمایز پروفه‌سور. « راماسکه‌ویچ - Рамаскевич »ك «ایران»ك جنوبینده، شیراز حوالیسینده یاشایان تورك قبیله‌سی

[1]) عینی اثرك قوموق ادبیاتی قسمنا مراجعت. صحیفه : 26- 8.
[2]) بیبلیوغرافی قسمینا مراجعت.

«قاشقائی ـ Кашкаи» لرك شیوەسینە دائر توپلایوب نشر ایتدیکی ماتەریالی ذکر ایدە بیلورز [1]).

قافقاس آذەری تورکەرینك صاییسی آریستوفا گورە: 1.139.659، عینی قارس اولکەسیندە یاشایان قارا پاپاخلارك صاییسی: 28.366. آذەربایجان تورکەرینك صاییسی «ایکی میلیون» قدر ژاندەنی‌یە گورە: قافقاس آذەربایجانیندا: 1.475.553 تورك، قارا پاپاخ: 29,902. ایراندا: 2 میلیون.

XI—جنوبی روسیە تورکەری:

جنوبی روسیە تورکەری نامی آلتیندا بورادا تورك ـ تاتار دیلیندە سویلەنەن ایکی خلق حقیندا معلومات ویرمەك ایستیورز. بونلاردان بیرینجیسی قریم تورکەریدر.

قریم تورکەری، یوقاریدا تورك ـ تاتار شیوەلرینك تصنیفی بحثیندە گوردیگمز گیبی، بیر چوق عالملر طرفیندان جنوب غروپیاسیندا، آذربایجان و آنادولی تورك شیوەلەری صیراسیندا گوستەریلیورسادا بوتون قریم آداسیندا سویلەنیلەن تورك لهجەسی حقیندە بونی سویلەمەك دوغری‌ دە گیلدر.

«و. و. رادلوف»، یوقاریدا بیر قاچ کرە ذکر ایتدیکمز «تورك خلقلاری ادبیاتی نمونەلری» نامیندا کی مجموعەسینك قریم تاتار شیوەسینە تخصیص ایدیلمیش VII نجی قسمیندا بو خصوصدا شو مطالعەیی یوروتیور:

قریم تاتارلاری، دیل و باشقا علامتەرە گورە: 1) شهر و داغ خلقی، 2) چول خلقی قسملارینا آیریلیور؛ برینجی غروپا، رادلوفك فکرنجە، اوناوچونجی عصرە قدر قریما گلوب یرلەشمیش اولان تورك ـ تاتار خلفارینك خلفاری گیریور. بو خلقلر، بورادە

---

[1]) بیبلیوغرافی قسمینا مراجعت!

بولدیقلاری باشقا، داها ئەسکی یەرلیلەرلە، مثلا غوتلار، روملار و سائره ایله قاریشمیشلاردر [1]). بو صورتله قریمڭ جنوب و اورتا خلقی بو گونکی بالقار، قوموق، قارا چایلارڭ، دیلجه بیر بوداغی، یاخود یاقینی اولموش اولیور.

ایکنجی غروپا گلینجە، بو غروپا گیرەن قریم تاتارلاری، ینه رادلوفڭ، فکرینجه، اون اوچونجی عصردان صوڭرا، یعنی موغول استیلاسیندان صوڭرا قریما گەلوب یەرلەشمیش اولان خلقلردر. بو صورتله بونلار داها زیاده اون اوچونجی عصردان صوڭرا جنوبی و شرقی روسیه و اورتا آسیادا گورونموش اولان اوزبەڭ، نوغای. قیرغیز ـ قازاق... گیبی خلقلره داها زیاده یاقین بولنیور.

بونوڭله برابر، قریم لهجەسی، یاقیندان باقیلدیغی زماق اوچ آیری شیوەیە آیریلا بیلور: 1) شمالی قریم (جیلاماق) 2) اورتا قریم (ییلاماق)، 3) جنوبی قریم (آغلاماق).

بورادا، باشقا شیوەلرده اولدیغی گیبی، قریم تاتار لهجەسی و بو لهجەده سویلەیەنلرڭ تاریخی و عرقی مسئلەلرینه داها مفصل صورتده کیریشمەیەرەڭ، یالیکز باشقا بیر چوق لهجەلرڭ اولدیغی گیبی، قریم تاتارجاسینڭده کافی درجەده تدقیق ایدیلمەدیگنی سویلەمەلی یز.

قریم تاتارلرینڭ صاییسی 250 بیڭ ایله 300 بیڭ آراسیندا گوستەریلمه کدەدر. بو گون مختاریتلی جمهوریت حالینده یاشاماقـ دادرلار. یازیلی اثرلری و ادبیاتلاری ایله ئەسکی و یڭی دورده، سائر تورڭ ـ تاتار خلقلری آراسیندا گوزه گورونور بیر یەر طوتا گەلمیشلردر.

جنوبی روسیه تورڭ دیللی خلقلری آرسیندا بەسسارابیادا اوتوران

---

[1]) В. В. Радлов. Образцы народной литературы тюрк. илемен. часть VII стр. XI—XVI

و صایلان 60—55 بیك مقدارینده اولان «غاغائوز» خلقارینی‌ده ذکر ایتمه‌لی‌یز [1])

رادلوف نمونه‌لرینك X نجی جلدی ایشته بو «غاغائوز - Gagaus» لره تخصیص ایدیلمیشدر. غاغائوزلار، به‌سساراییادان باشقا، بولغارییادا، قارا دگزیك غرب ساحلینده‌ده بولنیورلار. دیلجه تورك، دینجه خریستیان اولان بو خلقك منشأی حقینده قطعی بیر شی سویله‌مه‌ك قابل ده‌گیلدر. بو خصوصده یالیکز بیر طاقیم نظریه‌لر واردر:

I — غاغائوز خلقی و بولغارلار، غاغائوزلاریك بولغار قادینینا اولنمیش تورکده‌ن، یاخود تورك قادینینا اولنمیش بولغاردان دوغدیغنی ظن ایدیورلار [2]).

II — «پ. دراغانوف - П. Драганов»، غاغائوزلارك اورتا عصرلرده بورالاردا یاشامیش اولان «قومان پولووه‌تس» لرك طورونلاری» اولدیغنی ظن ایدیور [3]).

III — نهایت، رادلوف نمونه‌لرینك اونونجی جلدینی ترتیب ایتمیش اولان موشقوف، غاغائوزلارك ئه‌سکی «غوز، یاخود اوغوز» لاریك احفادی اولدیغنی و «غاغائوز» سوزینك «کوك اوغوز» سوزله‌ریندن ترکب ایتدیکنی ظن ایدیور [4]).

موشقوفك، داها ایله‌ریده گه‌تیردیگی دلیلله‌رده نظر اعتباره آلینیرسا، شیمدیلیك بو صوڭونجی نظریه اوزه‌رینده دورماق لازم گه‌له‌جه‌ك.

XII — کوچوك آسیا:

کوچوك آسیادا، معلوم اولدیغی اوزره، باشلوجا شیمدی‌یه قادار

---

[1]) موشقوف، رادلوف نمونه‌لرینك بوجلدینده غاغائوزلارك صاییسنی 76.740 جان گوستریور.

[2]) Образцы, стр. VI.

[3]) Образцы, стр, VI.

[4]) Образцы, стр. XVIII.

«عثمانلی تورکەری» نامینی تاشیان و صابیجا باشقا بوتون تورك ـ تاتار خلقلری آراسیندا، بیرینجی موقعی طوتان تورکره راست کەلیورز. بیر آز اول ئەسکی روسیەدە یاشایان تورك ـ تاتار خلقلارینا داها زیادە «تاتار» دەنیلدیگی حالدە «تورك» اسمی یالیکز بونلارە تخصیص ایدیلوردی.

حجم و مندرجە اعتباریلە اڭ زنگین وگەنیش بیر ادبیاتە مالك اولمقلە برابر، أوروپا تورکولوغلارینڭ ـ طبیعی معلوم سیاسی و اقتصادی عامللرڭ تاثیری آلتیندا اڭ زیادە اوغراشدیقلاری لهجە بودر. بنأعلیە اڭ گەنیش لسانیات ماتەریالیدە ظاهراً بو لهجە حقیندەدر. لاکن بوتون تدقیقات، داها زیادە عثمانلی أدبی دیلی، داها دوغروسی «استانبول شیوەسی» اطرافیندا میدانا گەلمیش، آنادولی و روم ایلی تورك لهجەلری حقیندە یاپیلان تدقیقلر و الدە ایدیلەن ماتەریال پەك زیادە کفایتسیز و فقیردر. بوگون داها، قطعی صورتدە آنادولیدە ناقادار شیوە اولدیغنی و بونلارڭ دوغری قاراقتەریستیکنی بیلمیورز.

«ایغناتس قونوش»، «غوردلەفسکی»، «میللەر»، باشقا بونوڭ کیبی کوچوك آسیا جانلی شیوەلرینی تدقیق ایتمیش اولان عالملرڭ بو خصوصدە نشر ایتمیش اولدوقلاری ماتەریاللار ذوق مراقلی و چوق قیمتلی اولمقلە برابر، دەدیکمیز گیبی، اطرافلی وکافی دەگیلدر.

آنادولی تورکەری، آرتیق چوقدان حضری حیاتە گەچمیش بولوندیغیندان ـ یوروکەر و بعضی تورکمەنلەر مستثنا ـ اونلار آراسیندا قبیلە تشیکلاتینا و بو تشکیلاتە عائد عنعنەلرە، یوقاریدا قید ایتدیکمیز ماتەریاللارا، باقیلدیقدا راست گەلینمیور. عثمانلی تورکەرینڭ تاریخ و ادبیاتلاریندان بحث ایتمەگە بورادا حاجت گورمیورز. صایلاری بر چوق تورکولوغلاردا، وامبەریدەن

ژان‌دەنی‌یە قادار یعنی یاقین بیر عصرلیق مدت ایچینده دائما «اون ملیون» اولاراق گوستەریلیور. یگی اثرلردەن یعنی یگرمی ایکنجی سنەدەن صوڭرا چیقان کتابلاردان بعضیلریندا «سەکیز» بعضیلاریندا «اون‌بەش» میلیون گوستەریلمەکدەدر، تورکیەدە یڭیدەن تحریر نفوس اولمادیقجا طبیعی بو خصوصدا قطعی بیرشی سویلەمەك قابل دەگیلدر.

عموم تورك ـ تاتار خلقلارینڭ صاییسینا گەلینجە بونی آریستوف: 266 .843 .25 ژان‌دەنی: 352 .409 .29 اولاراق گوستەریور.

КАБИНЕТ ЭТНО-ГЕОГРАФ...

تورك - تاتار دياله كتولوژيسينه عائد باشلوجا اثرار.

I - چوواش:

1—Заметки для ознакомления с чувашским наречием. Выпуск I-й. Отдел звуковой. Казань 1871 г. Золотницкий Н. И.

2—Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языкам и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен: Казань, 1875 г. Н. И. Золотницкий.

3—Phonetik der nördlichen Tûrksprachen (II 11г.), Leipzig, 1882-83. (§§ 116, 189, 192, 194, 238, 261' 268, 293, 304, 422).

4—La langue des Tschouvaches, W. Schott, Paris, 1876.

5—Пособие к изучению чувашскаго языка. По материалам Н. И. Золотницкого издал Н. Лебедев. Казань, 1894.

6—Болгары и чуваши, Н. И. Ашмарин, из Об-ва Арх., Ист. и Этн. при казанском университете, т. XVIII.

7—Материалы для изследовения чувашскаго языка, часть первая (фонетика), часть вторая (морфология), Казань 1898.

8—Опыт исследования чрвашского синтаксиса, проф. Н. И. Ашмарин, Симбирск, 1923.

9—О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков, Н. Н. Поппе, Чебоксары 1925 г.

10—Чувашский язык и его отношеине к монгольскому и тюркским языкам, Н. Н. Поппе, Известия Российской Академии Наук, 1924 г.

II - ياقوت:

1—Ueber die Sprache der Jakuten, von Otto Böhtlingk, St-Petersburg, 1848. Jakutische Text.

2—Ueber die Sprache der Jakuten, von Otto Böhtlingk, St-Petersburg. 1851. Jakutische—deutsche Wörterbuch: Jakutische Grammatik.

3—Грамматика якутскаго языка, С. В. Ястремский, Иркутск, 1900.

4—Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse Zu den den Türksprachen. Записки Академии Наук. С.П,Б., 4908, т. VII, № 7.

5—Учебная грамматика якутского языка, Н. Н Поппе, Москва—1925.

6—Краткая грамматика якутского языка, Хитров Москва, 1858.

III - سیبیر و آلتای شیوه‌لری:

1—Versuch einer Koibalischen und karagassischen Sprachlehre, von A. Castrén, St-Petersburg, 1857.

2—Образцы народной литературы тюркских племен, В. В. Радлов, часть I поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черневых и лебединских татар, шорцев и саянцев, Спб. 1868.

3—Грамматика алтайского языка, составлена членами алтайской миссии. Казань 1869.

4—Словарь алтайскаго и аладагскаго наречии, сост. В. Вербицкий, Казань 1884.

5—Писма Н. Ѳ. Катанова из Сибири и Восточ-Туркестана, Сиб. 1893.

6—Опыт исследования урянхайкого языка с указаниями главнейших родственных отношений к другим языкам тюркского корня. Казань, 1903.

IV ـ قازاق و قیرغیز:

1—Образцы народной литературы тюрк. племен, В. В. Радлова ч. III и V В. В. Радлова.

2—Материалы к изучению киргизскаго наречия Н. И. Ильминскаго (ученные записки Казанскаго университета за 1860—1861 г.

3—Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Михаил Терентьев. Санкетпетербург, 1875 г.

4—Турецкая хрестоматия, проф. Березин (записки Оренбургскаго Отдела Импер. Русск. Географ, Общества, 1870—1875, III т.

5—Краткая грамматика казак-киргизскаго языка, часть I. (Фонетика и этимология), П. М. Мелиоранский, Санктпетербург, 1894.

6—Материалы к изучению киргизскаго наречия, Ильминский, Казань, 1861.

6—Материалы по казак-киргизскому языку, И. Лаптев, Москва — 1900.

7— تیل‌قورال. I ، II ، III نجی قسملاریله قازاق صرف - نحوی. بایتورسون اولی آحمەت. قازاقیستان مامله‌کەت باسماسی، اورەنبور (اورەنبورغ)، 1923.

8—Грамматика киргизскаго языка, Катаринский, Оренбург, 1898.

V ـ شرقی تورکیستان:

1—Образцы народной литературы тюрк. племен' В. В. Радлов ч. VI. Наречие таранчей. Спт. 1886.

2—Материалы к изучению наречия таранчей илиискаго округа, Н. Н. Пантусов, часть 1—9, 1897—1907, Казань.

3—Война мусульман против китайцев. (Текст наречия таранчей, Н. Пантусов. Выпуск I, Казань, 1880· Вып. II, 1881.

4—Ein Türkische Text aus Kasgar. Martin Hartmam, Keleti Szemle, 1904.

5—Die Geschichte von den Vierzig Leibern (cilten) I. Ein turkischer text aus Jarkend. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen. Martin Hartmann, Berlin 1905.

6—Adalékok a jarkendi (Keletazsiai) törökség ismeretéhez, Kúnos Jgnaz, Budapest, 1906.

7—Писма Н. Θ. Катанова из Сибири и Восточного Туркестана, Спт. 1893.

8 — ئويغور ئەل ئەدە بىياتى . ژىغقوجىلار : ل. ئەنسارى ، ز. بەشىر، ئ. ب. خودايقول ، 1925 ، س. س. س. ر. خەلقلارىنىڭ ئوزەك نەشرىياتى، مەسكەو.

9 — ئازوگم: اويغور بالاسى (تاران ـ اويغور تورموشيدان ايلنغان فاجعەليك تاريخى ميللى حكايەدور.

1—Sketch of the Turki language as Spoken Eastern Turkistan (Kaskar and Jarkand), Schaw, Part I grammar, Calcutta, 1878.

VI ـ توركيستان:

1—Русско-Сартовский словарь, В. Наливкина. Казань, 1884.

2—Cagataische Sprachstudien von H. Vámbéry, 1867, Leipzig.

3—Руководство к практическому изучению сартовскаго языка, Самарканд, 1889, Наливкин.

4— سەرف (ئوزبيك تيلى قاعيدالارى توغريسيدا بير تەجريبە)، بيرينجى كيتاب ، ايكينجى باسما ، 69 صحيفه . ناشرى : ئوزبيكستان دەولەت نەشرياتى، تاشكينت، 1925.

5— ئەل ئەدە بيياتيدان «ئەشولەلەر» . بيرينجى بولەك . ييغوچيلارى : غولام زەفەرى ، م. يونس. ئوزبيك دەولەت نەشرياتى . تاشكەنت، 1925.

6—Современные среднеазиатско-турецкие документы из Ташкента. Выпуск I—текст. А. Самойлович, Ташкент, 1926.

7— ييڭى اصول تركمان مكتبى ـ تركمار دلى ، 1نجى ييل ، مؤلفى و ناشرى معلم ع. عاليوف . 2نجى چاپ ، عشق‌آباد ، 1924. (توركمنجه قرات).

7—Загадки закаспийских туркменов в русском переводе, Спб. А. Н. Самойлович, 1909.

8—Туркменские заговоры, А. Н. Самойлович, Спб 1912. (Живая старина год XXI).

10—Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machtumkuli's (ZDMG. т. 33).

11—Ueber dic Sprache der Turkmenen, Ильминский, Mélanges aziatigues, t. IV, p. 63—47.

12 Учебник тюркменскаго наречия, Агабеков, Асхабад, 1904.

13— ماقال و ماتاللار ييغينديسى م. گەلدييەف ، تورکمەنيستان دەولەت نەشرياتى، پالتاراتسكى، 1925.

14—Краткая грамматика узбекск. языка, Поливанов, Ташкент, 1926.

VII - اورال و وولغا بويى:

1—Общая грамматика турецко-татрскаго языка, Мирза А. Казем-бек, 2-ое издание, Казань, 1846.

2—Практическое руководство к изучению татар. языка, Махмудов, 1857.

3—Грамматика татарскаго языка. Спб. Иосиф Гиганов 1801.

4 Татарская грамматика, Александр Троянский, Казань, 1824.

5—Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах, А, К. Насыров, Казань, 1860.

6— انموذەج - قازان تاتار صرفى، 1895 قيوم ناصرى.

7—Материалы к изучению казанско-татарскаго наречия, часть первая, Н. Ѳ. Катанов, Казань 1898.

8 — توركى صرف و نحو، هادى مقصودى، قازان، 1910.

9 — تاتار تلينك صرفى و نحوى. ش. ايمانايف، قازان، 1910.

10— تاتار صرفى و تاتار نحوى، عليمجان ابراهيموف، قازان، 1911.

11—مكمل صرف - نحو، عبدالرحمن سعدى، 1915.

12 — ئاناتلى سارفى. ئاناتلى نەحوى، حوجا بديغ، م. قوربانعەلييف، قازان، 1918.

13— تاتار تلینك گراماتیكەسی، جەمال وەلیدی، قازان، 1919.

14— شەكلی نیگزدە تاتار گراماتیكەسی ، عیباد ئالپارف ، قازان، 1927.

15 — باشقرت تلینك سارفی، كاللەكتف، اوفا، 1925.

16— باشقرت تلینك نەحوی، كاللەكتیف، اوفا، 1925.

17—Очерк литер. деятельности Каз. татар, Н. Ашмарин, Москва, 1901.

VIII - قافقاس:

1—Практическое руководство турецко-татарскаго, адербиджанскаго наречия (т. е. наречия персид. татар), А. Будагова, Москва, 1857.

2—Сравнительная хрестоматия турецкаго языка наречии османлы, профессор А. М. Лазарев, Москва, 1866.

3—Азербajganische Studien mit einer Charakteristik des Süd-türkischen. I (Westas. Studien, jahrgang VI: 1903), II (mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zur Berlin, jahrgang VII, 1904) von Karl Foy.

4 — كتاب تسهیل القواعد ، بادكوبه 1902 ، یوسف طالب زاده تیفلیسی.

5 — ترك ـ آذربایجان دیلینك مختصر صرف ـ نحوی. نریمان نریمانوف، 1899، بادكوبه.

6—Склонение имен существительных в городе Ганджи, Идрис Гасанов, Баку, 1926.

7—Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи, проф. Н. И. Ащмарин, Баку, 1926.

8 — آذربایجان آتالار سوزی، ح. زیناللی، باكو، 1926.

9—Voyage au Caucase et en Georgie, Jules Klaproth' Paris, 1832. (Vocabulaire des dialectes parlés dans le Caucase, etc.).

بو اثریك ایكنجی جلدی آخرینده قازاچای، قوموق، آذەربایجان، قازاق، طوبول و استانبول شیوەلرینه عائد بیر لغتچه واردر.

10—Сборник материалов для описания местностей

и племен Кавказа. т. 17, 1881-93-94. III отд. М. Афанасьев Кумукские тексты; М. В. Мохир: Кумукско-русский словарь и М. Афанасьев: Русско-кумукский словарь.

11—Keleti Szemle, J. Németh, 1911, № 1—2.

12—Краткий очерк грамматики горскаго языка „болкар“ (сборник материлов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XLVII, 1912) Н. А. Караулов.

13—Karatschaisehe Studien, Keleti Szemle, Vilhelm Pröhle, 1909.

14—Сборник ногайских и кумукских стихов, составил Осман-заде, Спб. 1883.

15 — قوموق دیلی و ادبیاتی تدقیقلری ، ب. چوبانزاده (ادبی تحلیل، صرف، ماته‌ریال و لغتجه)، باکو، 1926.

16—Заметки о языке и словесности Кумуков, Б. Чобан-заде, Баку, 1926.

17 — باياتیلر، آذربایجان ادبیاتی جمعیتی، 1926.

18—Татарские пословицы и поговорки, С. П. Зелинский, сбор. матер. для описания мест и плем. Вып. I, 1881, стр. 42—54.

19—Татарские тексты. Песни, загадки и пословицы, А. Калашев, С. В. О. М. П. К. Вып. 18, 1894.

20—Татарская словесность, Махмудбеков, С. М. О. М. П. К., вып. 19, II, 1894.

21—Пословицы ширванских татар, Н. Д. Калашев, С. М. О. М. П. К., вып. 24, 1899.

22 — آتالار سوزی. محمد ولی قمرلی، ایروان، 1899.

IX - جنوبی روسیه:

1—Образцы народной литературы тюркских племен, часть X: наречие бессарабских гааузов, В. Мошков, Спт. 1904.

2—Образцы народной литературы тюркских племен, часть VII, наречия крымскаго полуострова, Спб. 1806, (В. В. Радлов).

3 –Опыт краткой крымско-татарской грамматики, А. Н. Самойлович, Петроград, 1916.

4—Песни крымских турок (текст, перевод и музыка), Алексдй Олесницкий, Москва, 1910.

5—Пословицы, поговорки и примети Арымских татар, собранныя Боданинским, Мартино и Мурасовым. Под ред. А. Н. Самойловича и П. А. Фалева. (Известия таврической ученой архивной комиссии, № 52, Симферополь, 1915,

6 — قریم تاتار عیلمی صارفی ، ب چوبانزاده ، آقمه‌سجد (سیمفه‌روپول) 1925.

X - کوچوك آسیا:

1—Oszman-torok nepköltési gyüjtemény, Jgnácz Kúnos, Budapest, 1887—1889.

2—Die Sprachen der tùrkischen Stämme: Proben der Volks-litteratur, W. Radloff, т. VII, Спт.. 1896.

3 Fragmants de poésie turque populare, par M. Alric (Junrnal asiatique 1889, junillet-dout),

4—Очерк истории турецкой литературы, В. Д. Смирнов, Спт. 1892, стр. 425—554.

5—Anatoliche Volkslieder aus der „Каба — dili“, Грюнфельд, Лейпциг, 1888.

6 - Turkische Volkslieder, nach Aufzeichnungen von Schahen Efendi Alan, herausgegeben von Dr. Maximiiian Biner. (Wiener Zeitscchrift f. die K. des Morgenlandes. т. X).

7—Turkische Volkslieder aus Kleinasien, E. Littmann, Zeitschrift Deutschen. Morg. Ges т. 53, 1899, стр. 351—363.

8—Несколько слов о требизондском диалекте, (Записки Восточного Отделениь Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества, т. XIII в. 1901, стр. 173—201, В. Писарев.

9—Турецкия народныя песни, Борис Миллер,, (труды по востоковедению, издаваемы Лазаревским Институтом Восточиых языков, выпуск. XVII, 1903).

10—Опыт изследваиня тюркских далектов в Худавендияре и Керамании, Петербург, 1867, 98 стр.

11—Grammaire de la langue turque (Dialecte Osmanli), Paris, 1821, J. Deny.

12—Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка, Ленинград, 1925.

13— منتخبات ضروب الامثال. آتالار سوزی. احمد رفیق پاشا.

14—Образцы османскаго народнаго творчества, Вл. Гордлевский, Москва 1916 (част I: тексты).

عثمانلی دیلی و ادبیاتی حقینده شرقده و غربده شیمدی‌یه قادار یازیلمیش اولان اثرلر یوزله‌ره وارماقله برابر بونلار داها زیاده استانبول ادبی شیوه‌سینه، یاخود یازیلی ادبیاته عائد اولدیغیندان بوراده لزومسیز تفصیلینده‌ن واز کچیورز. (بو خصوصده محررڭ «تورڭ دیلی و ادبیاتینڭ تدریس اصولی» نامینداکی اثرینڭ بیرینجی قسمینده داها مفصل معلومات واردر: باکو، 1926، صحیفه 222—206).

باشلوجا تورك تاتار لهجه‌لرينده‌ن نمونه‌له‌ر

۱ - چوواش:

1 — Атал шыве тулли пулмасан,
Кам ларе-тте пурлак ким (е) çине?
Сака килтен хыпар пулмасан,
Кам киле-тте, таван, сак киле?

2 — Шу çинте хорсам пит нумай,
Ти-как текен пери те çок;
Пирен таван пурт толли
Килах! текен пери те çок.

3 — Хусан таве çуле ту:
Улахаймассе йамшак лашисем
Пире етем курaймаст...
Пире курaймеçин, курaймеç
Хайсем пирен тухле пулаймеç

4 — Шапар-шапар çомар çават,
Шав армане хоси хепертет;
Вашкал-вашкал çил верет,
Çил армане хоçи хепертет.
Хани-верли поçтанна тох,
Хоси майри хепертет.

5 — Сока йалан хересем,
Иакал-йакал пасара,
Симес лентте илешкен,
Хотас моркки йамашкан,
Адасане памашкан.

6 — Сем, сем, сем варман
Сем варманта çаралах
Саралахра кеиçелех,
Кеиçе тарри вел, вел, вел.

КАБИНЕТ ЭТНО-ГЕОГРАФИИ

II — اوزبیك

ئوتکرخاتن

بوندەن جودە کوپ زامانلار بورن بر پادشاه بارئیدی. کچکنە بالا واقتیندان بویان ئاو ئاولاماققا هەوەسی زوربولپ، هەر واقت شونگە ئورنیب مور گەنیدەن، شوندەی میر گەنگەزئیدی، کم بونگەتیك کشی هیچ ییردە یوق ئیدی.

دونیانیك هەر تامانیدان بونك بیلەن ئوزشماق بولب کینلگەن میر گەنلەر، بونك یانیدا هیچ نیمە بولمای قالارئیدیلەر.

پادشاهنك تورت خاتنی بارئیدی. بارچا خاتنلاری ئاراسیدان بیرینی ئابریچا سیوەرئیدی و بو سیوگەن خاتنی هەم بیرنچی گوزەللەردەن بولماق ئیلە برگەجودە ئاگلی و کور کەمئیدی.

پادشاه ئاو ئاولاماق ئوچون ئوق — یاینی ئالب دالاغا یالغز چیقارئیدی. کونلەردەن بر کونی سیوگلی خاتینیغا ئوزنیك ئوستالیغنی کورسەتب، ماقتانماقچی بولب، ئونی هەم ئوزی ئیلە برگە ئاوغائالب چقدی. بولەر دالادان ئوزاق کیتب، ئاو ئزلەب بویك تاغلار ئاراسیغا کیرب کیتدیلەر. تاغنك ئیتەگیدە بیر کییك ئوت ییب تورار ئیدی.

پادشاه یایینی قولیغ ئالب، تایارلاندی.

— سیوگلی خاتنم — دیدی پادشاه ئەیت قانی شوکییکنك قایسی ییریگە ئاتای؟ کوزیگەمی، یاخود ئارقا سویە کیگەمی؟.

— یاری بر — دیدی خاتینی — مەیلی ئارقا سویە گیگە ئات!

پادشاه یانىڭ ئیىنی تارتب ئوقنی ئوچرب یوباردی وه کیىك هه‌م تورغان ئورنیدا ییرگه ییقیلیب توشذی .

ئاتلاری بیله‌ن چاپب بارب کورسه‌له‌ر، ئوق کییکنىڭ ئارقاسویه گیده قادالب تورارئیدی .

— قالای سیوگیلم ، یاخشی ئاتارئیکه نمه‌نمی؟ دیب پادشاه سورادی .

— یاخشی، دیدی خاتینی ، ته‌جربه عارقاسیدا کشی قاندای ئوستابولادر . سین کیچك یاشدان ئورگه‌نب، ته‌جربه قلغانسه‌ن ، ئه‌گه‌رده بونده‌ی ئاتالماسایدىڭ سنىڭ ئوچون خورلق بولورئیدی.

پادشاه برده‌ن ئاچیقلاندی، ئوزینىڭ هونه‌رینی کورسه‌تب ماقتانامان دیب تورغانیدا، سیوگلی خاتینیدان بو توغری سوزنی ئیشتش و شونده‌ی داها باها قویشی جوده ئاغرتیکدی. ئوشبو واقتدان خاتیننی سیومه‌س بولدی.

— یاخشی قلدىڭ — دیدی پادشاه — کوره‌ی قانی‌سین قاندای ته‌جربه‌ىڭ بیله‌ن تیرك قالارئیکه‌نسه‌ن ...

ئاتیغا قامچی ئورب، چاپتیرب. خاتیننی دالادا یالغز قالدیرب پادشاه کوزده‌ن یوقالدی.

خاتینی ئویده‌ن چیقشدا ئوزی ئیله برگه بر قانچا باهالی تاشلار ئالب چیققان ئیدی. ئول شول نه‌رسه‌له‌ری ئارقاسیدا، ئوزینی ئولمده‌ن ساقلاب قالدی. به‌ختکه قارشی شونده‌ن ییراقدا ئیمه‌س، بر کاروان ئوتب کیتمه کده‌ئیدی. خاتن کاروانگه بارب، کاروان باشی بیله‌ن سوزله‌شدی، قولیداغی باهالی ئه‌سل تاشلی بیله‌ك ئوزوگینی بیله گیده‌ن چیقارب بیرب، شونىڭ به‌رابه‌ریگه شه‌هه‌رگه ییتمه‌کچی بولدی .

شه‌هه‌رگه ییتکه‌نده‌ن سوڭرا ئیریگه بارمادی، کاروان باشی‌ئیله حسابینی بتکیزب بر نیچه خزمه‌تچی چارلاپ وه به‌یته‌ل ساتب ئالب

ئوزيگه بر حەولی سالا باشلادی. حەولينك تيگرەسيگه تبوەرەك قيلب چوقر قاز دردی وە ديوار بلەن ئەيلەنترب ئالدردی.

قالغان كونلەرينی خاتن هەر واقت بر گنەئش بلەن مەشغول بولب ئوتكزدی. بەيتەلدەن توغلغان تاينی هەر كونی قوليغا كوتەرب، تامنك ئوستيگه چيقارارئيدی وە ئوندەن سوك تاينی چوقردان سەكرەشكه ئورگەتەرئيدی. تاينی ئورگەتمەك ئيله بر گه، چوقرنی هەم هەر كونی ئاز ـ ئازدان كيڭگەيتەرئيدی. تای هەم كوندەن كون ئوسەرئيدی، خاتنغا هەم كوندەگی عادتی بوينچه تامغا چيقارماقيين ئيمەس ئيدی.

كونلەر ئوتدی، تای ئوسب ئات بولدی، ئوخازر ئينی ييگرمەـ بيش گەز كيله تورغان چوقردان سەكرەب ئوتەرئيدی. خاتن هەر كونگی تەجريبەسی بوينچه زور كوچ حاصل ئيتدی و ئاتنی قوليغا كوتەرب تامغا چيقارر ئيدی.

پادشاه ئوزنيك پايتەختيدە باخوزور ئولتورارئيدی. ئوزنيك ئلگەريگی خاتينينی ئوتب، عادەتی بوينچه دالالاردا ئاو بيلەن مەشغول بولدی. بو كونی ئاودا يور كەنيدە پادشاه توسەتدەن ئككی قاواتلی، چيگەرەسی، ديوار بيلەن ئەيلە نترياب ئالنغان بر بنانی كورب يانيغا باردی.

قاپقانی ئاچب پادشاهنی ئچكەری كر گزديلەر. حەولی يوزيدە پادشاه بر چرايلی خاتننی كوردی، ئوبيلەن سوزلەشب، ئونك جوقر سوزلەريدەن جودە سيوندی. پادشاه بونك ئاگلی خاتن ئيكەنتی سوزلەرندەن بيلب، ئوزيگه خاتنلققا سورادی. خاتن كولدیدە قويدی.

پادشاه خاتندان نيمەئش قلغانليغين سورادی وەخاتن، هەر كونی ئاتنی كوتەرب تامغا چقارماغينی هەمدە ئات ئوستيدە شو كەتته چوقردان سەكرەمەگينی سوزلەدی.

پادشاه سیره ئیناتمادی .

ـ قانی پادشاه جه‌نابله‌ری ، بره‌ر ته کشبگه بویرك ، کم مینك ئاتمنی یوقاری تامغا چیقارسون، پادشاه خاتنغا کورنمه‌ك ئسته‌ب ئاتنی کوته‌رمه کچی بولسا هه‌م بو ئشنك بولما سلغنی بیلب قول تارتدی . بو سحرچی بولسا کیره‌ك ـ دیب پادشاه کشیله‌ری توپلاشدیلار .

خاتن ئاتنی کیلترب کوته‌روب تامغا چیقدی و بونی ئوچ یول قایتاردی . پادشاه وه ئونك کشیله‌ری بونگه تاك قالدیلار . آتنی کیلب توتب، تیکشرب کوردیله‌ر .

برنه‌رسه تاپمادیلار . ئات جون بر ئات ئیتدی .

ـ قانی پادشاه جه‌نابله‌ری، ئینك یاخشی چاپار کزغا و برك ، مونه چوقردان آتنی بله‌ن سه کره‌ب ئوتسون ـ دیب خاتون سورادی .

خاتن پادشاهنك ئات ئوستیده یاخشی یور که‌نینی بلسه هه‌م اونك قورقیشیدان کولمه‌ك ئسته‌دی . پادشاه چنده‌نده قورقدی وه ئاتدان توشب یانیداغی کیشیله‌رده‌ن بیریگه بیردی هه‌مده سه کره‌مه ککه بویردی . ئو ئاتنی هه‌یده‌ب کیلب سه کره‌دی و چوقرنك قاق ئورتسیغا کیلب توشدی . خاتن تأتیغا منب ییگللك بله‌ن چوقردان سه کره‌دی وه بونی قایتالادی . پادشاه بوتناه‌ی حایران بولدی .

ـ بو ئات بیله‌نیمه به‌لا قلدك؟ دیب تاك قالب پادشاه سورادی .

ـ ته‌جربه بیاه‌ن بولغان نش بو ، بونده سره بر حایران قالا تورغان نه‌رسه یوق، دیدی، خاتن . سزنك ئیسگزده‌می ؟ بر واقت سزنك خاتنکز . سزنك ته‌جربه‌ئارقاسیدا میر گه‌ن بولغانلغکزنی ئاتیب ئیدی ، نیمه قیلدگز ئوبیاه‌ن ؟..

ـ ئاه سین مینك کوزه‌ل و ئوتکرخاتم ئیکه‌نسه‌ن! دیب پادشاه ئیسگه کیلدی .

ئوزنيڭ ئيلگەريدەگى ياگلشقانلقلاريني ئەيتب خاتندان كيچيريشيني سورادی .

خاتن قابول قلدی وە ئيری بيلەن بورنغی كەبی ياشای باشلادی.

سويگەن چاقلاردا

كوزەللەزيڭ مەليكەسی ئيكەنسين،
بونی سينڭ كوزلەر گدە: ئوقودم ؛
ئوقودمدا ئيستيقبالم قوشيغا ،
خايالمدان ئالتونقە پەس توقودم .
گونە پشەلەر قولاغمغا مەدخگی.
سوزلەب ـ سوزلەب چارچاديلار، بتمەدی ؛
ئەلەمزەدە بولبول يغلاب كيچەلەر،
ئەلەمگنڭ سوگون تامام ئيتمەدی.
كوز گدەگی حيكايەنيڭ، مەزمونين ،
شائر بولسام ئەيتب ـ ئەتيب يغلاردم ؛
ئوشەل، ئيسكی جەراخەتلی قەلمبنی،
سەترلەرنڭ نەشتەريلە تيلاردم .
خايالمنڭ قيقزلدان كينگەن،
پەريلەرنی، حوريلەرنی كوردگمی؟
ئەلەممدەن گوللەر ئيككەن يوللاردان
كائناتگە حەيات ساچيب يوردگمی؟
يوللاريگدا «شيتر» ئيتسە سولغان بەرك ،
قولاغيمغا موسيقالار كيلتورر ،
قاچان سنيڭ موسيقالی ئاوازڭ ،
سنيڭ مينی سوگەنيگنی بيلديرەر .

(چولپان).

— بزنك قشلاق —

بزنك قشلاق، شەھەردەن كوب اوزاقدا،
بويك تاغنك ئيتەگيگە سالنغان.
تووەزەگى كور كەم، يوكسەك تاغ بيلەن،
«قالا» كەبى قاتققينا ئوردالغان.
بز شول يەردە قيشن، يازن ئولتورب،
ئوتكيزەميز عومريمزنى يير سورب.
قشدا بو تن قشلاقدان هيچ قوزغالماي،
تورادرمز، ماليمزنى باقيشب.
قاچان ييتب كيلسە «كوكلەم ئايلارى»،
ئيرب ئاقسا سايلاردان «قارسوولارى»
سيوينەميز «كوكلەم ئايى كيلدى» ديب
«ئيكن ئيكەر چاقلار ياقن قالدى» ديب.
كەتتە - كيچك بارچا بردەن قرلارغا،
كيتەدرمز ئيكنلەرنى ئيگەرگە،
مەنە شوك چاق، بزنك قشلاق تنچغينا،
كيريشەدر، بيز قايتغونچا ئوحلارغا

(ئيلبيك)

— قارغا —

بيلەسزمى قارغا قانداي بر قوشدر؟
سيومەيدرياز؛ سيوگەنى‌دە بر قشدر.
ئول سيوەدر، جانسيز، ئوكسز قرلارنى.
ئستەيدر ئول، يەنە ساووق كونلەرنى.
ساوق كوندەن ئاجراب قالماسى هيچبردە،
ساوقلقنى ئاختارار ئول تون، كوندە.

قایغا کیتسه ، قایغاییتسه ساوقلق،
قونت قلسا گز، تانرسزلار ئوله‌رنی ،
یازئستەمەس، کوزەل قاناتلیلارنی .
ئولەر بلمەس «بولبول» كەبی اوقوشنی،
باری بیلەر کور گەنلەرن چوقشنی.
شونك ئوچون ئول قوشلارنی نیتەرسز ؟
یاز کیلگچدە بولبوللەرنی کوتەریز.

(يئلبيك)

III — قازاق.

I — МАКАЛDАР.

1 — Sабэр еткен, муратка жеткен.
2 — Шапкан озар, жаткан калар.
3 — Ер кadрын ер біlер, зер кadрын зергер біlер
4 — Баsка бala тіlden.
5 — Sулу sулу емеs, sӱйген sулу.
6 — Sapaꞑныꞑ Közӱ тоймаs.
7 — Коп жаsagан біlмеs, коп кыdыpgан біlер.
8 — Канda кырык кыsыныꞑ аклы бар.
9 — Жаксы мен жолdas болsaꞑ жетерsин мураткa, жаман мен жолdas болsaꞑ калырsын уjатка.
10 — Карgа балаsын „anagым“ dep, керпик балаsын „жумsagым“ dep.
11 — Болsа-уразым, болмаsа-куразым.
12 — Катты жерге как турар, Кайратты ерге мал турар.
13 Байлык мурат емеs, жоктык уjат емеs.
14 — Бејнетsiз ракат жок.
15 - Ојнактаgан бала от basadы.
16 — Ӧтпеs пшак кол кеsер.
17 — Аталы ул-Кожалы кул.
18 Кан казык, карашы азык.
19 — Кан карашысыз болмаs.

20—Калауу тапsа, кар жанар, калауу таппаs, майdа жанбаs.

21—Жаман катын ölse тусöк жаnарар, жаксы катын ölse baѕ kangrырар.

22—Köпуi кирин айтsа кетер, köjlек кирйн жуусa кетер.

23—Паdsаныn култуды киn, куруды узун.

24—Кулан басына кун туусa куdуgына карамаs.

25—Бер кумалак, бер жаман мын колды ерітер.

26—Кајgысыз кара sсуугa sемирер.

II—У L E H.

Аjналаін кара-касым!
Аj маndаин асыл-тасым!

Деген sоn „шубар тууша, шубар тууша" –
Кöрунер кызdар sулу belім буусa.
Алдына esыгынын sу кууб кой:
Жыgылsын екеn таіб мены кууса.

III—ДУУАНА КОЖА HASP.

Söз басы.

Тыпты бурынgы заманdа бер dуана кожа насыр dеген болыпты, ајтауер бер адам: не акылdы емеs, не акмак емеs; не тентек емеs, не момун емеs.

Оgан таныs болgан кајgыdа емеsdур. Ол öзу „Кудај dеген кысы „еdы", ем ер кашан öзинdе не бар болса, sону менен кылар еdы, еlгеры уакытта кајтемен dеп кам жемеуши еdы. Ол тураdа казак арасынdа ајтылgан коп söзdер бар. Бул буларdы sанауgа мумкун емеs. Без буларdын баgзы быреуdерын алып ајтуgа жаат етеміз.

Ауеlды söз

Бер куну кожа насыр кок esегине менеп алып отын алдалы аgаш ешенdе барды.

Адаш ешене keliп бер адаштың бутадына шыдып алып бутакты kese басtаты. Дal sол уакытта бер жолдушы adaм, kasынан öте берип, будан ajтдajлан ajтadы: „адаш кулаsа asтында калып olesен-дaj“ deп. Дууана ajтadы: „ей aylija! Токталып sен маган ajт: мен кашан калajша ölsem кегек“ dedы. Жолаушы токтамаsтан журе беріп берак одан ajтты: „sен акмак екен seң“ deп. Sonda кожа насыр жыбермеsdен sypajdы: „кашан öлетудунымdы ajт“ deп. Жолаушы, абdен мазаsын алабергенsoң, ашуланып, „акмак, sен, кашан esегең уш мертебе sypeнse, sonda ölesен“, dedы. „Таңыр жарылдаsын aylija“! deп, dyyана ajтаdы. Енdы журебер жолуң болsун, берак менің ушун dyдa кыл, алda тадала, мены öлумнен сактап, есегеме kyyат берін, мены отынным-менен ууме аман жетгізуге“ деды. Кожа насыр отынын esегине артып ем устуне öзу минеп алdы. Аур жукте кöтерип журуге esегиның куше kelmede, отыз kadaм шыкпай sypунуп кеткен ede, кожа Насыр корыкканынан „aj алda“ deп. зарланып „шыным-менен öлеменбе“? Бер аз уакыттан кejін esеги тадыda sypунуп кетип ede, dyана „мен öлемен“ deп ajдaj sалып „jапырмаj бала—шуда, катынымdы köpelмей каламанба“? dede. Бajшара esеге ареҥ-мареҥ адашка жакын турдан кöперге жетеп dal кöперdың ортаsына kelгенde sypунгене-менен турмайтурмай жыдылdы-da калdы. Кожа Наsыр esеги-мен берге жатып, ajдajлаdы: „мена öldyм; Кош катыным, суукте балаларым“ dede. Esек менен dyана кöпер ysтунde жатып алdы. Esек аур жух-пен туралмай жатsja, dyyана

„Oldyм“ den жатыр. Кожа Наsыр жатып ojlajde „мен öldyм; kajda Мункыр, Накыр“? не seбепты keliп maдaп азапты saлмajdы“? deп. Дal sол уакытта кöперге карай жакынdaп бер-еке Керуан-баsы kele жатыр edы; артdарынda кöп Керуанdары бар. Керуан-

basыларdың ат-тары Кожа Hasыр менен esегiнен ӱрке bastadы. Жана кöперdың тарлыды sондаj edы, dal Кожа Hasыр менен esегиның ортаsынан öтsе керек; sонda Керӱан-basылар ajgaj sалып, ajтadы: „aj кыsы! тур, бiзген жол бер: öтеп кетеlік“ dedы. Кожа Hasыр, жууап sорајтудун „береsте“ dеп бйlип, буларga ajтadы: „aj алdа тagаланың береsтеlери! мен öз öмӱрӱмdе еш бер жаманdык кылgаным жок. Сезdерdы ренжиткеным жок. Кӱнӱнdе bеs уакыт намазdы бужытпаsтан оренына кеlтип турdум. Jxlasым-мен орозаттым, aj жакsы береsте, мены кынамаңызdар“! dedы. Керӱан-basы ону „акылынан adaskан goj“ dеп biliп, олар кожа Hasырге: „оренының тур“! dеп edы; ол тыңdамјa жатып алdы. „Мен жакsы кыsымен. Мены ajаңызdар! Сiзdер мены темукка жiбереiн dеп турsунdар goj. Онанdа мен osy оренымdа жатын калајiн-da жанgан отың ишйнdе куjгенемше“ deды.

Sонda керӱан—basылар муну камшының asтына алып sабаj bastadы. Бajшара Кожа Hasыр барлык кӱш sалып кашип жöнеldы. Кожа Hasыр уӱне караj dем алмаsтан кашип кеlе жатыр, жакsы adамdарdың ону терiлтеп жиберrенине gана кууáнып.

Екыншы Söз.

Кожа Hasыр базарdан бер кой sатып алып жетекdеп уӱне алып кеlе жатsа. алдыннан коп шакырттар жолуgadы. Булар топтанып, медреçеdен шыgып, бара жатыр edы. Олар муну куп бйлӱте edы, ам мунуң кылыgына ар уакытта кӱлуше edы. So балалар Кожа Hasырga ар бер калжың, кӱlкӱ sözdерiне Кожа Hasыр кӱlкӱ жууап кайтарdы. Шакырттер ajтты: „pasак кожеке siз бйlмеjsизба, ертен заман акыр болатуgунун? Молdа бизге ajтты: барыңdар ојнап кӱlӱңdӱр; sенdерге öмӱр sӱруге коп калgан жок“ dеп dedы. „Кожеке! siзге кojdың не кереги бар? ертен

барымыз ölемиз-goj“! dedы. „Seн онанda ете-менеn бизdы тоjgыз“! dedы. „Жараjда, балалар“! dedы Кожа Наsыр. „Öзеныn жagasына бараjыкта мениn коjумdы tasаттык кылаjык“ dedы. Кожа Наsыр ем шакырттер sydыn жagasына kelin, коjdы sojdы. Дууана коjdыn етин āsа bastadы. Амма шакырттар кijимдерин Кожа Наsырga калdырып, öзdöру шумулуga кетиsти; олар шумулуп жургенбуакытта, Кожа Наsыр олардыn кijимdерин жыjип алып отка жagып жыбырdы. Шакерттер каjтеп kelип Кожадан sypadы: „безdыn кijимdеримиз каjda“? dеп.—Шыраgым балаларым“! den Кажа Наsыр жууап берdы; „ертеn заман акыр болады. Кijимныn sizdерге не кереri бар? мен оларды отка жagып жыбердым“ dedы.

IV. — اویرات:

Кӱн кырdан ашты, кöлöтки јалацды бӱркеdи, сок болdы. Бала ийлаdы, енези kеldи, баланы кабайdан алdы, sӱт берdи; бала ийлабas болdы. Кар кайылdы, јер курgады. Öлöн чыкты. Јааgи-јааgан, саок болон, куш јылу јерге учкан. Койлорdон озо тугун кеsкен, онын кийинde терезин sойгон; артканын бööрӱ јиген.

Јокту аштан јат, бай dезе јырdan јат. Кой јобош, ечки dезе баштак. Мында ат јурген, емезе уй јӱрген. Емезе мен иштеиин, емезе sен иште. Турада йзу киже чыdабас, бис јаланda конарбыс. Мен енемdи меkеlедим, анайda јаман кижиlер eдип јат.

Канdый кыш болон, анdый јай болор. Сен нöкöрӱпе школго кожо баралы-de. Баскыды тайgada јуруп, ол 1923 јылda болgон, алтын тапкан. Бала, ол топчы болgон, ташпла такааны ölтӱрген. Бир Обöгöн, анdый неме урсулda болdы бичикке уренип алgану-урчы тунde ол ончоулуска танылы Карабай болgон, коп мал уурdаган.

Тышкыл, кра сӱргеи кижи ойлына јанdы. Јылу јас кеldи; иштенер улус, аттарdы салgаа јегип, кра сӱрdи; мал ölöн беdреп, тууgа чыкты.

2—Алтын Köl.

Бир јыл Алтайdа јаан ачанг болgон. Ачана улус ölӱп турgон. Бир бай туdам арба учун јаан болчок алтын берип турgан. Бир-dе кижи оны албаgан, арба sатпаgан. Бай айтты: Калак! бир dе кижи алтын учун аш бербей јат. Алтынdда туза јок" deды.

Кöлгö кеlип бай алтынын sууgа таштаdы; онын кийинdе тууgа чыgып, бойыgа кöлгö калып ийdи. Онон бери улус köldи „Алтын Köl" dеп аdаgан.

V- آنادولى:

آتالار سوزى

1—Гӱзеllик он—dокузу dон.

2—Кыз аdыны dул итти, аптунуну пул итти.

3—Кызы кенdи рејине браgырsан, ја dавулсіја варыр, ја зурнасіја

4—Калп акча иlе, кöтӱ Sös saабынынdыр.

5—Јоктан Азраиl биlе сан аламаз.

6—Тутӱнsиз баса олмаз, Кавgasыз коса олмаз.

7—Ејиsини ипlије, кöтуsӱну—чöпlије.

8—Ачлык sофулугу бузар.

9—Нiјар акчаsыиlе алынан ешејин ölӱмӱ sуdан олур.

10 Атта-Карын, јијитте-бурун.

Т Ӱ Р К Ӱ.

Dереlерин узуну,
Кырамаdым бузуну
Беним јарым пек гöзеl,
Чакемеdим назыны.

***

Геминин башында-им,
Он ики јашында-им,
Он ики јашындан-бери.
Кызларын пешинде-им.

**
*

Шу гелен — кимин кызы.
Јанаклары кырымыз?
Бени баштан чикарды,
Шу гаурун кызы.

**
*

Буну јаздым ачеле,
Чокча дӱшӱн, һечеле,
Мектӱп — беним векилим,
Ал којнуна, геселе!

**
*

Дере, тепе дӱз гйдер,
Бир кыналы кыз гидер
Кыз јолуну шашырмыш,
Иншалла бизе гидер.

**
*

Аызымда диш калмады,
Јаре бадем кыралы;
Бен јаримден ваз гечмем,
Гелсе москоф кыралы.

**
*

Карамфилсин, сапкапсын,
Асылмаја коркарсын,
„Јарын гелди“ деселер,
Öлӱр олсан, калкарсын.

**
*

Узактыр, севилмејор,
Гöнӱлдӱр, гечилмејор
Гöнӱл бир топ ебришим,
Долашмыш ачылмыјор.

КЕВРАНСІL БАШЫ ВЕ ЈА ГЕLИН ОЈУНУ.

Дӱз бир јерdе он чосук-бир тарафа, он чосук dигер тарафа һалка гиби dӱзӱlӱрlер. Бир тарафы кыз, бир тарафы оолан еви олурлар. Кыз евинdен ики чосук һалканын ӱс тарафынdа еllерини калdырарак, бир биринdен тутарлар, кӧпрӱ гиби јапарлар. Бунларын бир аз ӧтеsинdе, олан еви тарафына һызмет етмек ичӱн, бир һызметчи баши-le бир ишчи баши ајрырлар. Јине ичlеринdен уфак бир чосуду геlин sӱретине корлар. Еввеlсе оолан тарафы башлајарак шу sӱаллы севаплы тӱркии бир бирине sӧјlерlер:

Кевpансіl башы, кевpансіl башы
Ач капыјы, dур каршы!
Ачтык капыјы dурырыз,
Јолуңузу бакырыз.
Девемиз вар ӱч катар,
Докунмаин гӧт атар!
Катар, катар геlиниз,
Малымыз чок алыныз!
Малыңыз sизиң олsун,
Геlиниңиз вериниз!
Геlиниңиз веририз,
Sоңра-dа sіз гӧрӱнӱз!
Катар, катар геlиниз!
Не иsтерsен, алыңыз!

Бунdан sоңра конушмаја кыз тарафы башлар.

Кевpансиl башы!
Леббејк, ефенdим!
Девеlер нерdе?
Куру чајdа.
Не јерlер?

һурма.

Капуларымыз ачик,
Sомахларымыз чекик.

Буну мӱтеакып оолан тарафы deве гиби dӱзӱleрек, hепиsи бир аызdан: „hонгуl-hӧнгуl, чанgул-чансgул!" dejерек кӧпрӱнун алтынdан бирер-бирер гечер leр. Edепли бир sӱретте hызметчы баши иle ишчи башынын hазырлаdыы jере dоору гиdерleр. Бу sырada ишчиleр шуну sӧjleр:

Гelиниз чок jеримиз,
Sизин ичӱн hеп варымыз!

Буна каршы оолан тарафы:

Selaамун alejкӱм, hызметчы башы!
Ексик олмаsин аанын бир заман ашы, dejерек
отурурлар.

hызметчи башы тарафынdан:

hош гeldиниз, мерhабалар, мерhаба!
Ичиниз каhвеleр hепиниз саба!

Каhвеleр ичиlӱп гӧjе jемекіер jенdиктен sонра, оолан тарафынdан ишчи башына hытабен, шуну sojleрleр:

Ишчи башы бак бана,
Бир sӧз dejесеем sана!
Буjур, ефенdим буjур,
Нер кеsе sӧзӱңӱ туjур!
Назыр-мы гelинимиз?
Узак бизим jолумуз.
hазыр, ефенdим, hазыр,
Зурна чалар тазыр-тазыр.

Бунdан sонра гelини аларак, jине кӧпрӱнӱн алтынdан deве гиби hепsи „Ланgыл-лунgул, санgыл-сунgул" dее гечерleр. Бу sырada кыз тарафынda hеп бир аызdан шуну sojleрleр:

Гиdиниз шивеj-шивеj!
Биз dен раз олsӱн гузеj!

Бир аз геттиктен sонра ejleнирleр; гӧjа гelин гувеj ичери атарлармыш гиби, бир аз гӱlӱшӱрleр, ojнашыр-

лар; sонра бунлар кыз тарафы олур, diгерlери оолан тарафы олур. Бу sуретle dеише-dеише ојун dевам еdер.

VI—قاراچاى:

К О Ш Ч У.

Таң сарыgы атхаллај,
Кошда кошчу тураdы.
Шапаgа от тамызып,
Кошdан тутун чыgаdы,
Ашап ичип тојgаллај,
Sуруучуle кобалла;
Бузоуланы кыстарgа,
Бузоучула чаболла.
Којчу козу ојирип,
Кој sуруу бла кетеdы;
Чык кепгеllеј козучу
Козуланы кутеdы.
Sуруу кетип бараdы,
Sыртны, колны каралтып,
Sуруучуdа сырлајdы,
Суреклени таралтып.

С У Т И Т.

Бир ит аузуна sуек кабып кöпурdен öтуп барgаллај, sуdа кеsини кöлетгеsы кöзуне бир башха ит sуек алып барgанча кöруцценdи. Суdлукdан аны sуегин алама dеп sуgа sекиргенdи Алај болgаны учун кеsини sуеги sуgа кетгенdи, башха итниуа тапмаgанdы.

БИLЧИ КАЈSЫ ЗАМАНDЫ?

Кар куруdу, сер ачылdы,
Кöк кукуреп sу чачылdы.
Кун кызdырып сер уsуне,
Сап сашыл кырdык. сајылdы.

* * *

Чалмалладa козу, улак,
„Маj-маj“ етип макыралла,
Аналары емер учун,
Keligiz dеп чакыралла.

* *
*

Sабанчыdа серны казып,
„Обах оn кајт“ dеп бараdы,
Gарdош sалып, урлук чачып,
Битерине куанаdы.

Зылны торт заманы барdы:

Саз, саj, кач, кыш.

Кунlены атлары:

1—Шабат кун, 2 ых кун, 3—баш кун, 4 гурге кун, 5—бараs кун, 6—орта кун, 7—бајрым кун.

Нарт söз:

1—Атаnы балаsы болмаdа, аdамны балаsы бол.

2—Sокур таукка барыdа тары.

3—Кун кöрмеген кун кöрsе, кунdуз чырак санdырыр.

4—Ару söз Саnga азык, аман söз башха казык.

5—Иги аdамны ачиву кетер кунdе савлук кепкинчи, аман аdамны ачыву кетмез, башы серге сетгинси.

6—Кöп архаsы болgанdан кöп сууgу болgан ашхыdы.

7—Ат абынмаj сер танымаз.

8—Ашыккан sу теnnизге сетмез.

10—Кеsи ете биlмеген, киши аитханны sујмеген.

VII-قوموق:

МАSАЛЛАР.

1—Баш табулsа бöрк табулыр.

2—Јаман бергенин ајтар, јахши кöргенин ајтар.

3—Тана јеккен тарыкмаs.

КАБИНЕТ ЭТНО-ГЕОГРАФИИ Л. Г. У.

4 — Sabанындa sözleшкен индринda конгремаs.
5 — Tилsизни тилин анаsы билӱр.
6 — Бир атны яхшылыgындан миң ат sу ичер.
7 — Сокур sујеген бир гöз, ики болsa не söз.
8 Sӱт булан кирген, sӱјек булан чыgар.
9 — Којчуну тајаgындан, келинны ајаgындан.
10 — Келин битин келгенde кöрӱрбиз.

SАРЫН.

Вај гиччи кыз sени мактав мактаsам,
Мен öлејiм sенsiз јерde токтаsам,
Чанелени јалкыныdej чачлериң,
Карылgачны канатиdej кашлериң,
Кöгенни караsиdej гöзлериң,
Шекерden ширин sени söзлериң,
Авзуңda инси маhи тишлериң,
Неdир кыз, етип којgан ишлериң,
Sӱјемен deп, неге кыз еј, sӱјdӱрdиң?
Sӱјмимен deп јӱрегимни кӱјdӱрdiң?
Sӱјреллерим sӱрме болsун енгиңе,
Неге кыз еј баш кöтерdиң теңлике?
Sен релмеseң sенdи бири гéласак,
Атын којsа оdа sенdи боласак,
Кимлер такмај кыршавsизны, кынsызны,
Кимлер минмеј кујруксызны, јалsызны?
Тобеsы булан алтын болsada,
Sен sӱјмиsен бизин имик малsызны.

J A S.

Ахшамларdан soң гӱн тувмаs,
Agарgан sакаллар каралмаs;
Öмрӱлӱкке öзен јалgанмаs,
Öлгенге deрман табулмаs.
Sени sынап киген ишимиң,
Sыртлап јарып ким алdы?

Кöтÿрÿп кöрге ким saлды?
Кöрde beliн ким чечти?
Мени ölме чaдым jеткенde,
Кöп öмÿрÿм киткенde,
Мени ак тastарым кан етdин.
Аллаhga jетим, кара етdин.
Аjлана jаным алgан dos, dушман,
Шулаga гÿнум неге чола етdин?
Аранларda jанsын чыраgын,
Аjлык jолdан каjтsын конаgын.
Алаша мечит каршы учар,
Asта оjулуп бек чöksÿн,
Seни булан бирге охуjgан уланлар,
Кирпиклери sаjин алар jаш тöksÿн.
Deps охуjgан medpesен бозулsун,
Китапларин hер jagына тозулsун,
Kalемтарин кара öзенге agылsын,
Kalемlерин кызgан отка jagылsын.
Saj öзdенden saga аjтылgан орувну,
Бала чачы биlегине баjланsын.
Saga иj болgан оланланы бöркlери,
Бетlерине туман болуб аjланsын.

Аналаga олан иdин, кыз иdин,
Сиjинланы татуву иdин, тузу иdин.
Тиjишlиden келип söз тиse,
Балтиревlли уллу сиjин болsada,
Биз оны курмаgандаj боза иdик,
Jagалашкан кÿнlерde, мактанышкан батыр-
лардан оза иdик.

Togaslар ÿзÿп, бозуп малdа алдык,
Кöкреклер тешип санda алдык,
Jанgызлык булан jарлылык,
Екisi бирче тиjип кавшалdык.

VIII - قيرم:

1

Мінеjим desem, атым jox;
Алаjым desem, ахчам;
Ал jанаda чибин хонмуш
Чибин хаdар бахтым jox.

***

Тарелкаdа jузӱм вар;
Ахыs, saңa кӧзум вар;
Бабаң евdе олмаsa,
Saga бир чифт sӧzӱм вар.

Ата минерsиң, ата;
Кеl оjната, оjната!
Ахыs, sениң бабаңы,
Jанаdжарым хаjн-ата.

Атымың башы dagda dыр,
Аны минен aga dыр.
Deste перчем, хаlем хаш
Бу манеlер saңа dыр!

2

Рахы ичтим хабахтан,
Еlва jedим табахdан
Не хаjрлы кӱн имиш!
Jарем кӧрdӱм sабахтан.

Ахыs sачың ормезlер!
Sени маңа вермезlер!
Кеl: алаjым, хачаjым;
Харанлыхта кормезlер.

Ахыs sачың dӧрт хат,
Кеs jарыsын, маңа sат;
Вар, анаңdан изин ал,
Кеl, бу гесе менdе jат.

Aj jарыхтыр,—варамам,
Тиle destан оламам.
Aj булута кирген soц,
Бajлаsалар—турамам.

Aj jарых гecesинde,
варdым пенсереsине,
El узаттым, узаттым,
мен jарымы уjаттым.

Sарылdым sарgач dалына,
Кирdим jарем хоïнуна;
Jаремин хоjну bag-bostан;
Аjрыламам сан dostан.

Ипекlи шалым belde dир,
Sачахлары jерde dир;
Jedй jыллых ев олsам,
Jине гоцlÿм seнde dир.

. . . . .

Пармаgымda jузугум,
Jылым jылым jылтырар
мен jареми коргенde,
Jаш саным халтырар.

Оksек selви боj olmas,
меним jарем уjанmas
Jарем - анda, мэн—мунda
Буцa санлар dajанmas.

آتالا سوزى:

1—Ашыцны берме, кашкцны бер.

2—Саманgа кол sакынmas, саманман сол алынmas.

3—Сапалак корsец урип кал, самандан бащиц sатып ал.

4 - Казанgа тиме караsы суgар, саманgа тиме belasы суgар.

5—Колајsызны којнуңа алsаң еки ајаġы тышта калыр.

6—Аксак акл, таз пакл, иllа sокурdан sакын.

7—Коdалак арба сол бозар, саман молла dин базар.

8—Јаманdан јахши тувар озмак ичун, јахшиdан јаман тувар азмак ичун.

9—Атың саман болsа sатып кутулурsун, катунуң саман болsа катып кутулурsуң?

10 - Еl тавуġу каз корунур, еl катыны кыз корунур.

Ак dеңызың ӱстӱнdе јешыл кајык,
sен ај болsаң мен јылdыз кавушајык.

Ајdај маңнај, сајdај каш, чолпанdај коз,
Ӧјмачыкdај авузdан алтунdај sӧз.

Ајгиdи меним ӧз кӧјим sу башы Најман,
Sениң кӧзин топланsа мен сылајман.

Кајdа сетмез ат башы, сигитниң тени,
Оlsем, кетsем унутма ġуваdан мени.

Ачилмаз туман, атмаз таң, кавушмаз ӱlкер,
Sӱјмегенге sӱјкенsең итdајин sиlкер.

Сетемен сылdыз сер sызар, керван кырар,
Калып dеген шышеdир шыңгырdар, sынар.

Ај орајман, орајман, чӧlde питкен корајман,
Кеlген-кетген солчыdан мен јаремни sорајман.

Кашта sенdе кајтанdај, кӧз sејdане,
Ајланајым башыңdан ах бир dане.

Ај катынdа бир јылdыз ај балаsы,
Алтын таsтан sу ичер бај балаsы.

Ај катынdа бир јылdыз ајġа тартык,
Бај балаsы болġанчун кимdен артык?

IX ـ قازان ـ تاتار :

آتالار سوزی:

1—Aḋашканнының ајыбы сук, кајтып öјöн тапкан syң; ачылġанның ајыбы сук, ӱзи билип сапканsyң.

2—Акчалының кулы ујны, акчаsызның кузи ујны.

3 Акыллы ујлап торġанḋа, тинтек ишин битирер.

4—Алты сешер сулḋан кilsä, алтмыш сешер курише барsын.

6 – Ана sötö-биlен кирмеген тана sötö-silен кирмеs.

7 – Бир ир катын алsа алтмыш катын силар имиш.

8—Кујанны камыш ӱтирä, ирни намыs ӱтиреä.

9 Кӱп sӱзниң ази сакшы, аз sӱзниң ӱзи сакшы.

10—Sабанḋа sајрашмаsaң, ынḋырḋа ыңġырашырsын.

2

Мына бöгöн бишинчи чиsла,
Сары инḋи куш,
Киsелерни караштырsам,
Ер бириsи-ḋе буш.

Бајġа барḋым алмаġа,
Артыкларны sалмаġа;
Артыкларны алмаḋы,
Киsемеḋе sалмаḋы.

Силаsыјым, сеш чыкsа,
Нуса какына танsыкка;
Мин кајтырġа sамавар кујḋип,
Ејтмеген булsам кәрчыкка.

Мин кајтырġа, sамавар,
Бик шатырḋап кајнаġан;
чејни кишиḋен алаsыјык,
Шикер ич-те калмаġан.

Карчык биlен икевlешип,
Бик аптирал каjдырdык;
Чејни иртеге ичебиз dип,
Sамаварны какмы калdырdык.

Којаш баjып, аj калыккач,
Ашарdа сиберип алdырdык;
Ашаdанdа сактыртsын dип,
Тилип чира санdырdи.

Былаj кӱңилdен sыjladач,
Карчыкка sojонон карадым,
Аңар кӱзим тӧшкечтин,
Каjдысы барын аңнаdым.

Sин карчык, каjдырма dип,
Катынны суата башлаdым;
Чеj ичмегеним иsиме тӧшкеч,
Аны суатуны ташлаdым.

X - ياقوت :

1—Балаdан ӱрdӱгер чарпа sытар. Sулуs

2—Біp оdонjор балатка тірбіт,. ӱрdӱгер кумаdы бытарыппыт, ону кім dа ітігеsтебет ӱsӱ. Халлан, sулуsтар.

3—Баіdал тугеdер sетте dіеnеsке sытар ysy ургеl.

4—Меріlен оdоннjор мечігін біеs-уон кыаjан көгөхнөт ӱsӱ. Етіӊ.

5—Маӊан біе барбыт, sіер біе sіеlбіт, кере біе халбыт.

Хар харарdа; sas кеlен барdа. sajын буолла.

6—Тыаsа sуох барыjан кеlер бар ӱsӱ тӱн.

7—Томтохі тоjон, хантахан хатын.

Sӱөsӱ, sӱреге, быара.

8 — Tojoн кisi өjүөте sүох.
Ајан ата.
9 — Кынаттах da көппөт, ataga sүох da хамар.
Балык.
10 — Sүs кisi sыттыga бір.

XI ـ باشقورت:

هالدات بەیتی

ئوذغان ئشتی یاذار ئوسون
قایتربولغا قارای، قارای
کوندوذ سەغت اونداردا
برگه یورگەن ئیتەشتەر
دوشماندار یئلیپ ئالفاسی
ئیتەشتەرذك کوبهن
ئاتشوغا حەلدەر بوتکەس
تورلی یاقتان قاماب ئالغاس
ئاستربیەلەر ئەمر ئیتە
شول واقتتا ئاورلق
خوذای بذذی قوتقارذی
ئیندی قاسان ناسیب بولا
کون، تون بەییت یاذهامدا
شونك ئوسون ئوقوسیغا
توتقوندارذی هاقتاوغا
یارا کنارذا یاتا، یاتا
ئەسیرذەرذی هاقتار ئوسون.
توتقون بولیپ یاتا، یاتا

قایندان باشلایم هوذمدی،
قان باستی ئیکی کوذمدی.
بذذی پلین ئالدیلار؛
شوندا یوروب قالدیلار.
نیشتەر گەله بلمەنم:
شول واقتتا کورمەنم.
ئارتقا قاسا باشلانق.
ملتقتارذی تاشتانق.
ملتقتارذی تاشتارغا؛
کیلدی بذذك باشتارغا.
یەهەتەمدك ئوتینان؛
قوتلورغا توتقوندان.
یورەك ئوتی هورلمەی،
تانق هوذذەر کورونمەی.
هالدرغاندار بارا کتار؛
یەبشه بذذك یاکاقتار.
قاراولی بار بذگه؛
هاری توشتی ئاق یوذگه.

هارماق

بوذەنەنڭ ئويى يوق
قايذا بارها بتبلدق
يير باورذاپ ئت بولدق
شقى هالارتيبەرگە
بتبلدق، بتبلدق
ئلاسن قيفر كورمەهن
بتبلدق، بتبلدق
بل ياقتالا بتبلدق
ييردە ياتهاق بتبلدق

باش هاقتاردق ئورنى يوق.
بتبلدق. بتبلدق.
ياراى ئەلى توق بولدق.
يابراقتائينب يوق بولدق.
كورمەهن، كورمەهن.
نوكتلەر كيلە كورمەهن.
ئول ياقتالا بتبلدق.
كوككە شقهاق بتبلدق.
بتبلدق، بتبلدق.

هارماق، قوشتاردڭ، هايوانداردڭ، تاوشتارن، پسيخالوگييەلەرن هويلەپ كوبلەپ ئەيتوئوسون سيغارلغان يرزار. شولايوق هاندوغاس، تولكى تورا هندا هەم باشقالار.

ئەيتمسەك

ئەيتمسەك باشقورت تاريخى يرذارنيڭ برنەوغى بولوب، قارا قارشى ئيكى كيشى ئاراهيندا يرلانا. ئەيتمسەك تاريخى يەكى قوبا يردا بولوغا مومكين.

ئورنەك:

شەورە كيلن

قارت — ئاق قويانقاى قووپ، قاسردم
ئاق بوذ ئاتقاى مونب باثردم.
يوق يوموشتارذى باردار ئيتپ
ئالداتبقاى ئيشك ئاستردم.

کیلین ـ ئیکەندەی میکەن، ئان ئیکەندر
کول ستینە ئوتکەن ییکەندر،
تون ئورتالارندا قایرپ ئوپکەن
یودی قارا قانم ییکەندر.

ئیشکەرمە: شەورە کیلن ئەیتمسەگی ئوذون بولب ئاخرینا تیکلی شولای قارا قارشی یر ذاشوذان غبارات. هەم تاریخی یرذا بولائالا.

(باشقورت ئایماغی، نومرو 2، 1926).

XII - تورکمەن:

ماقالالار

1. بیلملی اولمەز، بیلمسیز گولمەز.
2. نادان دوسدان، دانا دوشمان یاغشیدر.
3. بای بولدی دیسە ـ اینان، بەك بولدی دیسە اینان، خوی ـ ـ خاسیات آرتدی دیسە اینانما.
4. نە یاوزیەردە یات، نە یاز دویشی گور.
5. قارانك قاهاری گەلیانچا، سارنیك جانی چیقار.
6. آغاجی یوقاری بولسا، میوەسی اشاق.
7. قورقانا قوشا گورینەر.
8. قورقاغی قاوساك باتر بولار.
9. داما ـ داما گول بولار، هیچ دامماسا چول بولار.
10. آقللی ـ او کرەنەر، آقماق ـ او گرەدەر.
11. آلا قارغادا حاقم بولسن، قش گەلمەسە، یاز گەلەر.
12. چقداچی چقمان، گیردەجی گیرمەز.

ماتاللار (بيلەجەلەر).

1. قاندان قيزل، قاردان آق، يايدان ئەگرى،

(بيلەزك)

2. چر-چر قوشلار، چرمان قوشلار، آغزى يوقدر، آدام ديشلار.

(تيكەن)

3. قاراجا اوغلان كوندە بازار بارارا

(قارنجا)

4. يەراستيندا ياغلى چيبق.

(يلان)

5. اوستى چەرچن، آستى پەرچن، آراسندا گوك، گوگەرچن.

(گوز)

6. بر دوغانم بار أوز غابرينى قازار.

(دامجا)

7. آت داغى، آتاش داغى، آستى سوو، اوستى دومان. كەللەسى آتاش داغى.

(چيلم - نارگيلە.)

8. بر زادم بار جانى يوق، بوين اوزسەم قانى يوق؛ يومرتغاسى بالاق - بالاق، جويجەسينك سانى يوق.

(قاون).

9. غل-غيلى باى قوزلادى، قاتى سومەك گەتردى؛ قاتى سومەك قوزلادى، غل-غيلى باى گەتردى.

(يومرتغا بيلەن تاوق)

10. اويلاك چاپار، بويلاك چاپار، قارا آتم، داغ دويندەن دولاپ گەچەر، قارا آتم.

11. ماتالم ماتدى، ايكى قولاغى باتدى، يەرە گيرپ قوم آتدى.

(ييل)

12. ایله‌رده‌ن گه‌له‌ر آیال خان، قویریغینی بولای خان
ئه کگه‌ل ـ تو کگه‌ل آیاقلی، سه کسه‌ن دورلی تایاقلی.
(کرپی.)

باهار.

باهار ایچره نیچه زات‌لار،
اووال گوکار سوك گول چیقار،
سایرتیب مورغی ساحارله،
هه‌ر قایسی‌سی بر دیل چیقار.
بیلبیل اوزی‌نك وه‌ته‌نده‌ن،
سایرار آیرلماز چه‌مه‌نده‌ن،
قادرا یکام بر چیندان،
قودره‌ت بیله‌ن آسال چیقار.
باغشی سوزی ساقلاك گوشده،
دوست به‌للی بو لیر گه که‌شده،
آقیل‌سیزلار انده‌ك ایشده
آغیر اوزیتی یه کیل چیقار.
نیچه ایشله‌ر بار جاهاندا،
سوزله‌سه‌ك سوز کوب زاباندا.
اول یازیقلی حاق یانیندا،
ایل‌ده‌ن غایری ته‌رس یول چیقار.
زه‌لیلی‌دیر مسکین گه‌دای.
گیجه گوندیز چاعیر حودای،
تورکانا دال درهه‌ر سیپای
سیپائیله‌ر امه‌ل چیقار.

(زه‌لیلی‌نیك غوشغیلاریندان).

XIII - آذربایجان

آتالار سوزی.

1 — هەرئەنیشیك بیر یوقوشواولار هەر یوقوشوك بیر ئەنیشی.
2 — هەر ایشیلدایانا قیزیل دیمەرمم.
3 — سەنە کوەندیگم داغلار سەنەدە قار یاغارمیش.
4 — سویوك لال آخانیندان، آدامیك یەرە باخاندان.
5 — سوسویی تاپار، سوچوخورو.
6 — آی، اولدوز گوگە یاراشار.
7 — پاپاغیگی چەویرەرسك ایل گەلەر گیدەر.
8 — اوبا یوق قارایوق سەندەن باشقا چارایوق.
9 — یاتانیك اویاخدان خەبەری اولماز.
10 - غیر غاوول باشینی کولاسوخار گەریسیندەن خەبەری اولماز.
11— دەلی‌یە بر هوا بەسدی.
12— ئەششەك بیله اوئەششەکدی اما چولون دە کیشوب.
13— تویدا اویناماز، وایدا آغلاماز،
14— باش وورماق ایله باش آغریماز،
15— أگیلەن بوینو وورمازلار.
16— ایلخی‌نیك قازانجی هاوایی مینمه کدیر.
17 - آیی بیر بویوك (بد) جاناواردی، یومورتلاسایومورتدار.
18— آیی‌نیك یوزاویونو بیر آرمودیك اوستوندەدی.
19— سوزك قاناتی وار.
20— اویله سوز دیور که پیشمش تویوغوك گولمه گی گەلیر.
21— دیللەری قویون ایشلەری اویون.
22— مولا گەلمیش ایکەن ئولەن ئولسون.
23— یامان آرواد، یامان قونشو، یامان آت،
بیرینی بوشلا، بیریندەن کوچ، بیرینی سات.

24— گوزده اولمایان گو گولده‌ده اولماز.

25— یاریك یارا سوقاتی بیر دەستە بولاق اوتی.

بایاتیلار.

1 — آپاردی گوك آت منی. صاقلادی صیاد منی،
باش قویوب دیزیك اوسته. چوق یاتسام اویات منی.

2 — آقوشقانك میلله‌ری، آچوب قزیل گولله‌ری.
اوغلانی یولدان ایله‌ر، قیزیك شیرین دیلله‌ری.

3 — آی دوغدی کنارسیز، یاریم گەلدی قنارسیز،
کوز دوتار گو گول سەوەر نه ایچین منی قینارسیز.

4 — آپاردیلار گولومو، ایلەدیلەر ظلمی،
نه قویدولار دانیشام، نه کسدیلەر دیلیمی.

5 بوستانام تاغیم آغلار. باسما یاپراغیم آغلار.
ساغام اوزوم آغلارام، ئولسەم توپراغیم آغلار.

6 — بوستان اکیلی قالدی، توخوم سەپیلی قالدی.
قویوب هارا گیدیرسك، یەتیملەر توکولو قالدی.

7 — سو گەلەر آخار گیدەر، هر یانین ییقار گیدەر.
بودنیا بیر نچرەدر. هر گەلەن باقار گیدەر.

8 — شیروانیك یاستی یولی، سو گەلدی باستی یولی.
گیدیردیم دوست کورمه گه ظالملەر کەستی یولی.

9 — سو گەلدی داشا دەگدی، کیرپیکلەر قاشا دەگدی،
بی وفا یار یولوندا عمروم باشا دەگدی.

10— عاشق قارا یاخشیدی. خالیك قارا یاحشیدی.
دشمنم آغ گینمیش، ماگا قارا یاخشیدی.

11— عاشق رضا سن ايله‌ندی. امام رضا سن ايله‌ندی.
ساقلارساك قولوك اوللام. ساتساك رضا سن ايله‌ندی.

12— عزيزيم بوداغيله‌ن، دولان گل بوداغ ايله‌ن.
ساكا ياخشی ديمه‌زله‌ر، من اولسه‌م بوداغ ايله‌ن.

13— عزيزيم گولده‌ن آللام، گولابی گولده‌ن آللام،
بو باغدا بلبل اولوب، قانينی گولده‌ن آللام.

14— قيزيل گول اولمايايدی، سارالوب سولمايايدی،
بير آيريليق بير اولوم، هيچ بيری اولمايايدی.

15— قاراباغدا باغ اولماز، قارا سالخيم آغ اولماز.
قومشودا قيز سه‌وه‌نيك، يوره گينده ياغ اولماز.

16— قارا آت نالی نيله‌ر، قارا قاش خالی نيله‌ر،
ياخشی دوستی اولان كس، دولتی مالی نيله‌ر.

17— قوربان‌ام عاشقلارا، زلفی دولاشيقلارا
اليمه بير ساز آللام، قوشوللام آشيقلارا.

18— كور قيراغينی دولانتام. دريا گيمی بولانتام،
ساغ گوزم ساكا قربان. سول گوزمله دولانتام.

19— يارالی‌ام ياتمارام. حرفه قلم آتمارام،
سه‌نيك بو دردیگی. دردله‌ريمه قاتمارام.

صوڭ سوز

باكو شهری مطبعه‌لرینده علمی ترانسقریپسیون ایچون لازم كه‌له‌ن أشارتله‌ر هنوز یوقدر.

بونڭ ایچون اولجه چوق بول و كه‌نیش مقیاسدا آلدیغمیز نمونه‌لری فوق‌العاده اختصار ایده‌ره‌ك هر لهجه‌ده‌ن بیر قاچ سطرلیق مثال آلمقله اكتفا ایتدیك. ایله‌ریده، امكان بولدیغمز تقدیرده آیری و مفصل بیر شیوه خره‌ستوماتیاسی میدانه كه‌تیرمه گه چالیشاجغز.

بیرده شونی علاوه ایتمه‌لی‌یز كه لاتین ـ یاخود روس حرفلرنیڭ بیر بیرینه قاریشدریلماسی اوقوجی‌یه و طلبه‌لریمزه دورلو ترانسقریپسیون أصوللاری حقینده بیر فكر ویرمه‌ك مقصدیله یاپیلدی. بو مقصده واصل اولامیزاداء ده‌دیگمیز گیبی، مطبعه‌لریمزڭ ته‌قنیقی نقصانی مانع اولدی. عینی سببه‌ن تارانچی، قارا قیرغیز.. گیبی بیر چوق شیوه‌لرده‌ن نمونه ویرمكه‌ن واز گه‌چدیك. چونكه عرب الیفباسیله ویریله‌جه‌ك نمونه‌لربڭ بیزم ایچون قیمتی اولمایاجغی بدیهیدر.

ترانسقریپسیوندا «C» حرفی «ج» یه‌رینده، «g» حرفی «غ» یه‌رینده قوللانیلمشدر. قالان باشقالیقلری اوقوجی اوزی آڭلایابیله‌جكدر. عمومیتله ترانسقریپسیوندا گوزه چارپاجاق یاڭلیشلیقلر هپ مطبعه شرطلریده‌ن نشأت ایتمیشدر.

ب. چ.

Or 5152

مندرجه

		صحیفه
I	ـ باشلانغیچ	3- 4
II	ـ دیاله‌کت و دیاله‌کتولوژی	5- 11
III	ـ تورك دیاله‌کتوژیسی تاریخچه‌سی	12- 18
IV	ـ تورك ـ تاتار شیوه‌لرینك قارشولیقلی مناسبتی .	19- 49
V	ـ باشلوجا تورك ـ تاتار شیوه‌لری	50- 91
VI	ـ تورك ـ تاتار دیاله‌کتولوژیسنه عائد باشلوجا اثرلر	92-100
VII	ـ باشلوجا تورك ـ تاتار لهجه‌لریندەن نمونه‌له . .	101-133
VIII	ـ صوڭ سوز	133-134

/84 65776

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

Общество Обследования и Изучения Азербайджана

Проф. Б. ЧОБАНЗАДЕ

ТЮРКО-ТАТАРСКАЯ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

(ВВЕДЕНИЕ)

Цена 1 руб.

ИЗДАНИЕ
Общества Обследования и Изучения
АЗЕРБАЙДЖАНА
БАКУ — 1927